

Keel ja Kirjandus

4
2019

Rebekka Lotman
Eesti soneti mustrid

Ott Heinapuu
Looduslikud pühapaigad „Kalevipojas”

Einar Meister, Lya Meister
Vokaalid eesti laste kõnes

Lembit Vaba
Sõnad *kasima* ja *kasin*

Mihkel Kunnus
Tiina Kirss kui madam Verhovenskaja

SISUKORD

REBEKKA LOTMAN. Eesti soneti mustrid 1881–2015. Sagedus, värsimõõt, riimiskeemid, autorid	241
OTT HEINAPUU. Eesti looduslikud pühapaigad suulises ja kirjalikus kultuuris „Kalevipoja” näitel	263
EINAR MEISTER, LYA MEISTER. Eesti laste kõne II. Vokaalide akustiline analüüs	282

SÕNA

LEMBIT VABA. Üks lõpuni viidud etümoloogia: <i>kasima</i> ja <i>kasin</i>	296
---	-----

RAAMATUID

JOOSEP SUSI. Vahel võivad Vaheri varjamisvormid kurnavaks kujuneda	302
MALL JÕGI. Kuninglikud kaelkirjakud ja hingevõlgade koputav tuhk	306
MIHKEL KUNNUS. Madam Verhovenskaja keeletundlik vastuhakk unustamisele	311
ARNO OJA. Juhani Salokannel ja eesti kirjandus	316
PEETER PÄLL. Hea sõna võidab võõra väe	319

RINGVAADE

Lühikroonika	323
--------------	-----

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

EESTI SONETI MUSTRID 1881–2015

Sagedus, värsimõõt, riimiskeemid, autorid

REBEKKA LOTMAN

Esimesed eestikeelsed sonetid avaldati trükkis 1881. aastal¹ ning sellest alates on see XIII sajandil Sitsiilias Giacomo da Lentini loodud² luulevorm saanud eesti luules – nagu terves lääne luuleloos – levinuimaks kinnisvormiks. Paraku jääb seni ainus põhjalik eesti soneti uurimus, Bernard Kangro monograafia „Eesti soneti ajalugu” (1938), juba enam kui 80 aasta taha. Siinne artikkel keskendub eesti soneti levikule ja vormitunnustele: eesmärk on anda ülevaade algupäraste eestikeelsete sonettide hulgast ja ilmutussagedusest, nende tähtsusest eri aegadel ning autorkonnast, samuti analüüsida pankrooniliselt soneti peamisi vormimustreid, värsimõõtu ja riimiskeeme. Osa selle artikli andmetest olen avaldanud ingliskeelses artiklis (Lotman 2017), kuid siin on neid oluliselt täiendatud.

¹ Siiski kannavad vähemalt kaks eestikeelset sonetti varasemat dateeringut, mõlemad pärinevad Jakob Liivi sulest: „Isale” (1878), „Asjata” (1880). Trükkis ilmus neist esimene aga alles 1886. ja teine 1906. aastal. Vt selle kohta pikemalt Lotman 2012.

² Giacomo da Lentini biograafia kohta vt nt „The Poetry of Giacomo da Lentino” (1915: xxi); Wilkins 1959; Torracca 1902; Oppenheimer 1989: 18–19; maailma esimesi sonette vt nt Lentini 1968.

1. Allikad

Siinse uurimuse allikmaterjaliks on 4551 algupärast eestikeelset sonetti. Olen üritanud kokku koguda kõik luuleraamatutes ilmunud algupärased sonetid alates eestikeelse soneti sünnist kuni tänapäevani ehk 2015. aastani (k.a).³ Osaliselt on andmestikku kaasatud ka perioodika: kuivõrd XIX sajandil oli tähtsaimaks luule avaldamise kohaks ajakirjandus, hõlmab esimeste aastakümnete materjal päevalehtedes ja nende lisades (Postimees, Eesti Postimees), nädalalehtedes või paar-kolm korda nädalas ilmunud lehtedes ja nende lisades (Virulane, Valgus, Virmaline, Sakala, Saarlane, Linda, Olevik, Uus Aeg), samuti ajakirjades (Meelejahutaja) avaldatud eesti sonetid. Alates XX sajandi algusest on perioodikat arvestatud väiksemas matus. Siiski on soneti bibliograafiat täiendatud ajakirjanduses ja albumeis avaldatud oluliste luuletustega, nt Siuru, Noor-Eesti albumeis ja ajakirjades, koguteoses „Voog 1”, kus 1913. aastal ilmusid eesti esisonetisti Marie Underi esimesed sonetid, samuti aastatel 1930–1933 ja 1935–1936 ilmunud kuukirjas Olion, kus nägid trüki-valgust mitmed Juhan Sinimäe märkimisväärsed, ent hiljem raamatuisse mitte jõudnud sonetid. Bibliografeerimisel olen andmeid täiendanud Bernard Kangro 1934. aastal koostatud käsikirjalise eesti soneti bibliograafiaga (EKM EKLA, f 310, m 11: 1), mis paraku on saanud tulekahjustuse ning seetõttu osalt kehvalt säilinud.

Eestikeelsetest algupärastest sonettidest koostatud andmebaasi põhjal olen arvutanud eesti soneti leviku ja populaarsuse ning värsimõõtude ja riimiskeemide statistika. Sonetid on arvestatud statistikasse nende esmailmumise aastaga, ehkki paljude tegelik kirjutamisaeg on varasem – eriti pärast 1991. aastat hakkas hulganisti ilmuma nõukogude ajal kirjutatud lubamatut luulet, nt avaldati Uku Masingu religioossed sonetid, metsavendade ja Siberi laagrites kirjutatud sonette ning neidki sonette, mida riiklik kirjastus varem kunstilistel põhjustel ei trükinud. Siiski kajastuvad ka need trügis ilmunise ehk eesti kirjandusteadvuse osaks saamise aastaga. Veel tuleb märkida, et Märt Väljataga teosest „Sada tuhat miljardit millenniumisonetti” (2000) on arvesse võetud vaid kümme nn algsonetti; andmestikku ei ole arvestatud tekste, mis moodustuvad lehekülgi lõigates ja värsse kombineerides.

Kõigi sonettide allikmaterjaliks kokkukogumine oli ambitsioonikas eesmärk, mis kindlasti ei ole täiel määral õnnestunud – ühest küljest on üksikuid väljaandeid, mis ei ole olnud kättesaadavad, teisalt võib töös esineda vigu, mis johtuvad nt kataloogi ebatäpsusest, võimalusest, et mõni sonett on jäänud raamatute läbisirvimisel kahe silma vahele jms. Siiski on uurimusse kaasatud kahtlemata valdav osa eesti sonettidest.

³ Kõigi luuleraamatute läbivaatamisel tuginesin kataloogi ESTER andmetele. Kasutasin märksõnapaare „eesti” ja „luuletused” ning „eesti” ja „sonetid” (kuna osa sonetikogude kirjesse ei ole lisatud märksõna „luuletused”, vaid ainult „sonetid”), piiritlesin perioodi aastatega 1881 ja 2015 ning eesti keelega.

2. Soneti piirid

Nagu igasuguse kataloogimisega, kerkib siingi piiritlemise probleem: kus on soneti piirid? Millal on tegu sonetiga? Millal sonetist tuletatud luuletusega, millal tuleks seda nimetada sonetoidiks? Millal ei ole enam üldse tegu sonetiga? Olen püüdnud siinses artiklis mõtestada soneti fenomeni võimalikult laialt, lähtudes kognitiivsest arusaamast, kus määravaks saab, et lugeja tajub luuletuses midagi sonetilist. Seega saanuks arvatavasti mõni teine lugeja (uuriija) samade andmete põhjal pisut teise koguarvu. Piirjuhtumite hulk on aga marginaalne, alla ühe protsendi.

Sonetil on kolm peamist vormitunnust: värsside arv, värsimõõt ja riimiskeem.⁴ Need kõik on aga paindlikud, leidub mitmeid neljateistkümnest värsist pikemaid ja lühemaid sonette, mis on saanud soneti kanoonilisteks alaliikideks: nt sabaga sonett (millel on omakorda erinevaid alaliike), peata sonett, poolsonett. Eesti kontekstis mainigem Jakob Liivi „Väikesi sonette” (Liiv 1933), mida autor ise nimetab sonettideks ning mis vormilt sünteesivad inglise ja itaalia sonette: stroofiskeemiga 4+3+2, värsimõõduks valdavalt viiejalaline jamb. Veel ebamäärasem tingimus on värsimõõt: juba algupärase soneti üksteistsilbik on eri keeltesse tõlgitud erinevalt, prantsuse luules sai selle vasteks aleksandriin ehk kaks-/kolmteistsilbik, germaani keeltes, nagu ka eesti keeles, enamasti viiejalaline jamb. Lisaks on kõigis vanades luulekultuurides kasutatud sonetis erinevaid värsisüsteeme, sh vabavärssi, kaotamata luuletuse sonetilisust. Kolmas ja ehk kõige tinglikum tunnus on riimiskeem: juba algselt ei ole ühte õiget määratletud skeemi, vaid lubatud on mitu varianti. Sajandite jooksul on sonetis läbi katsetatud kõikvõimalikud kombinatsioonid: äärmustena ühe riimiga sonetid ja blankvärsilised sonetid.

Niisiis võiks luuletuse sonetilisuse juures pidada esmatähtsaks värsside arvu. Siiski ei ole iga neljateistkümnereline luuletus tingimata sonett. Sonetilisuseks on vaja ka vastavat stroofikat (4+4+4+2 või 12+2 või 4+4+3+3 või 8+6 vms)⁵ ja/või riimiskeemi, seejuures piisab osalistest riimidest, nt kaheksas esimeses värsis kasutatakse soneti nelikute riimiskeemi, järgnevad kuus rida võivad olla riimimata või orbrüimilised. Kui luuletuses on rohkem või vähem kui neliteist rida, mängivad määravat rolli värsimõõt ja riimiskeemid.

Vahel aitab soneti tuvastamisele kaasa kontekst – see, kas luuletaja on üldse sonette kirjutanud ja millised luuletused piirjuhtumit ümbritsevad. Neid piire hägustavad aga nt Toomas Liivi luuletused vabavärsilises luulekogus „Fragment” (1981). Vaieldamatult on sonett vabavärsiline „154 silpi luulet”, samuti olen arvestanud statistikasse luuletuse „Flöödimängija” (stroofiskeem 4+4+4+2, vabavärsiline ja riimideta), aga mitte selle lähedal olevat riimideta vabavärsis luuletust skeemiga 4+4+4+3 jm sarnaseid variatsioone.

⁴ Algupärase itaalia sonetis ka silpide arv, 154, inglise sonetis aga 140. Kuivõrd eesti sonetis võib värsipikkus varieeruda vastavalt sellele, kas see on nais- või meesklausliga, ei ole eesti sonetis silpide arv rolli mänginud, erandiks Toomas Liivi luuletus „154 silpi luulet” (Liiv 1981: 29).

⁵ Ka nt leedu luuletaja Kęstutis Navakas nimetab oma neljateistkümnerelisi riimita vabavärsilisi luuletusi stroofikaga 12+2 sonettideks. Autori selgitusel on ta sonettidel üle võtnud nimelt värsiarvu, sest see surub peale distsipliini, kus kõik öeldav peab mahtuma samasse formaati (Navakas 2017: 56–57).

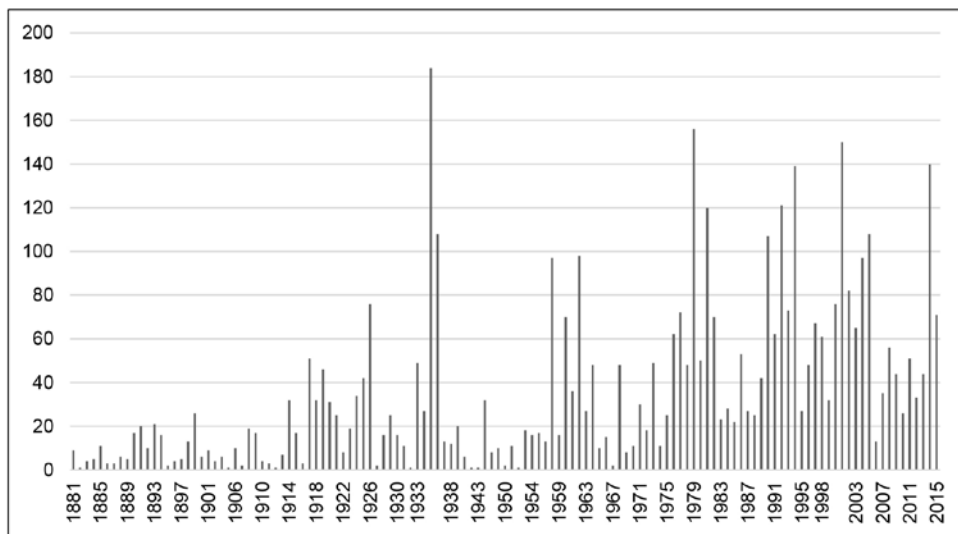
Abiks võib olla ka luuletuse pealkiri, nt Jakob Liivi „Väikesed sonetid”. Ometi ei ole statistikasse arvestatud tekste, mille ainsaks sonetiliseks elemendiks on pealkiri. Nii ei kajastu andmestikus Jürgen Rooste luulekogu „Sonetid” (1999), Bernard Kangro käsikirjaline luulekogu „Oktoobri sonetid” (1991; EKM EKLA, f 310, m 143: 8) ega ka Underi sonettide uusversioonidest („Marie Underi sonetid”, 2015) need luuletused, mis ei vasta piisavalt soneti vormitunnustele, et olla sonetina tajutavad.

3. Koguarv ja populaarsus

Joonis 1 annab ülevaate eesti soneti jagunemisest ilmumisaasta järgi, alustades ajatelge esimeste sonettide trükiaastast 1881 ja lõpetades aastaga 2015 (k.a).

Graafikust (joonisel 1) ilmneb, et sonette on eesti keeles loodud üha enam ning täheldada saab justkui kahte alguspunkti. Esiteks kasvas sonettide arv sünnist alates kuni 1930. aastate lõpuni järk-järgult, kuid siis tekkis järsk langus – Teine maailmasõda tõi sonettide, nagu üldse luuleraamatute ilmumisse pausi. Teiseks alguspunktiks said sõjajärgsed aastad, kui algupäraste sonettide kogus hakkas uuesti ja veel jõudsamalt kasvama.

Kui jagada diakrooniliselt eesti sonetilooming neljaks, siis laias laastus on esimene veerand kõigist sonettidest ilmunud 60 aasta (1881–1940), teine 40 aasta (1941–1980), kolmas 19 (1981–1999) ja neljas ainult 16 aasta (2000–2015) jooksul. Ehk kui võrrelda eesti soneti algusaega tänapäevaga, siis 4551 sonetist on XXI sajandil ilmunud 1098, seevastu järelärkamisaegsel ajajärgul (mis sonetis avaldub 1908. aastani; vt ka Kangro 1938: 29–54) avaldati 28 aasta jooksul ainult 238 sonetti. Nendest arvudest võiks järeldada, et soneti-

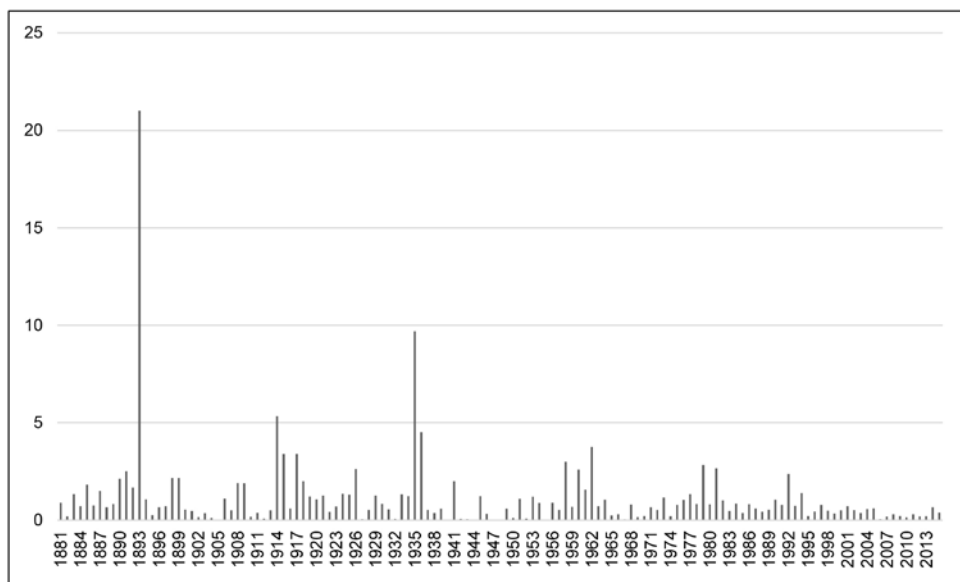

Joonis 1. Sonettide arv aastatel 1881–2015.

vorm on eesti luules muutunud aina aktuaalsemaks ning jõudnud tõelise õitsenguni. Ometi ei vasta see tõele.

Soneti tähtsust olen püüdnud välja arvutada, vaadates nende hulka luuleraamatute arvu kontekstis ehk samal aastal ilmunud sonettide ja luuleraamatute suhtena. Joonis 2 annab diakroonilise ülevaate sonettide positsioonist ilmunud luules.⁶

Graafikust (joonisel 2) ilmneb selgelt, et soneti populaarsus eesti luules on järk-järgult kahanenud – vastupidiselt eelmisele, tõusvas joones graafikule meenutab siinne pilt hääbuvat südamerütmi. Eristub kuus tippu ning ühe erandiga 1930. aastate keskel on iga tipp eelmisest madalam. Esimene kõrgpunkt paikneb XIX sajandi lõpus. Tipu teravuse põhjustab siin osalt sonettide ilmumine eelkõige väljaspool luuleraamatuid, perioodikas, kuid ka seal ilmunut arvestamata on soneti osakaal järelärkamisaegses luules läbi aegade suurim. Teine tõus ilmneb 1910. aastate ja kolmas 1930. aastate keskel. Pärast Teise maailmasõja järgset madalseisu hakkas soneti populaarsus uuesti kasvama ja neljas tõus tekkis 1960. aastate algul. Viiendat tõusu näeb 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate künnisel, kuuendat ja viimast 1990. aastate keskel. Niisiis – ehkki XXI sajandil on arvuliselt avaldatud enim sonette, on suhtarvus luulekogudega tegu marginaalse nähtusega eesti luules. Graafikujoon on siin peaaegu sirge, kulminatsioon puudub.

Joonis 2. Sonettide populaarsus aastate lõikes.

⁶ Luulekogude arv lähtub kataloogi ESTER andmeist, eristamata kordustrükke, kogumikke jne, st algupäraste uute eesti luulekogude arv on mõnevõrra väiksem, samal ajal kui sonettidest on arvestatud vaid esmatrükid.

4. Värsimõõt aastatel 1881–2015: sünkrooniline vaade

Ootuspäraselt on enamik eesti sonette kirjutatud silbilis-rõhulises värsisüsteemis (4072 ehk u 90%), üllatav on aga, et iga kümnes sonett ei järgi seda. Ülejäänud moodustavad vabavärsilised sonetid (5%), rõhulises värsisüsteemis sonetid, sh eesti kvantiteeriv regivärss (4%) ja vähesel määral polümeetrilised, eri värsisüsteeme kombineerivad sonetid, nt nelikvärssid jambis, kolmikvärssid vabavärsis (alla ühe protsendi). Veel vähem leidub puhtsilbilises värsisüsteemis sonette (samuti alla ühe protsendi), autoriteks nt Ilmar Laaban (1946: 17), Ain Kaalep (1986: 67–69) ja Velly Verev (1981: 73–74).

Tabel 1 annab ülevaate eesti soneti meetrilisest jaotusest, seejuures on kokku liidetud sama värsimõõdu eri pikkused, nt jaotus „jamb” koondab nelik-, viisik-, kuuk-, seitsmik- jne, samuti heteromeetrilises jambis sonetid. Arv tabelis tähistab selles värsimõõdus sonettide (mitte värsiridade) arvu.

Jambidest omakorda prevaleerib ootuspäraselt viisikjamb: isomeetrilises viiejalalises jambis on kirjutatud 2618 sonetti ehk 58% kõigist sonettidest. Kuivõrd tegu on algupärase soneti üksteistsilbiku traditsioonilise vastega eesti sonetis, on märkimisväärne, et sellest hälbib lausa 42% sonettidest. Sageduselt järgneb eesti sonetile eriomane värsimõõt: valdavalt viiejalaline jamb, kus on lisaks üks või mitu (enamasti üks kuni kolm) värssi kuuejalalises jambis. Sellist heteromeetrilist jambi tarvitatakse ligi 10%-s sonettides (433). Iseäranis sonetis on seda värsimõõtu peetud ka meetriliseks praagiks. Näiteks Johannes Aavik nimetab värsivigasteks suurt osa Underi sonette: „Ühelt poolt luuletab ta küll raskevormilisi sonette, kuid teiselt poolt ei pea ta neis kinni kindlast värsiskeemist, kuna see just sonetis otse sunduslik on” (Aavik 1921: 249). Sageduselt kolmandal kohal asub kuuikjamb (7% ehk 326 sonetti). Ülejäänud jambid (343) on kas lühemad või pikemad või kombineerivad teisi pikkusi. Pikimad jambid leiduvad heteromeetrilistes, seitsme-, kaheksa- ja üheksajalalises jambe sisaldavates sonettides, lühimad on kahejalalised, nt Karl Martin Sinijärve luuletuses „Lahk”: „ja hell ikk hell / ning pisar kall / meil sära eht / kui ühest kaks” (Marie Underi sonetid 2015: 42).

Tabel 1.

Eesti soneti värsimõõdud

Jamb	3720	81,7%
Vabavärss	219	4,8%
Rõhulised värsimõõdud (rõhkur, paisur, liugur)	186	4,1%
Trohheus	183	4,0%
Kolmikmõõdud (daktül, amfibrahh, anapest)	121	2,7%
Vahelduva anakruusiga kaksikmõõt	48	1,0%
Regivärss	40	0,9%
Kombineeritud värsimõõt	26	0,6%
Silbiline värsimõõt	8	0,2%

4% (183) sonettidest on trohheuses, sellest enamiku moodustab viisik-trohheus (62 sonetti). Kõige lühem trohheus on kolme-, pikim seitsmejalaline tsesuuriga neljanda silbi järel (4+3 silpi), nt „Tunnen vahel varba vahel imeväärselt higi. / See on siis, kui talvekülmad veel ei pääse ligi.” (Ehin 1988: 119) Silbilis-rõhulistest kolmikmõõtudest on eesti sonetis esindatud nii daktül, amfibrahhi kui ka anapest (kokku 121). Sugugi mitte ootuspäraselt moodustab just viimane kolmikmõõtudest ligi poole, seejuures on 52-st selles värsimõõdus sonetist 50 kolmikanapestid. Ülejäänud kolmikmõõdud jagunevad üpris võrdselt daktüli (35) ja amfibrahhi (32) vahel. Kui anapestid on valdavalt kolmejalalised, siis daktülid ja amfibrahhid on pikemad: enamasti nelja- või viiejalalised. Kõige pikemate värssidega eesti sonett on kirjutatud samuti kolmikmõõdus: see on Erni Hiire kuuk- ja seitsmikamfibrahhiides sonett „Rünnumees”, milles on värsi pikkuseks 16–21 silpi, nt nelikvärss:

Ah, rünnumees, rünnata, ennata, lennata kuhu, oo, kuhu –
 Kuu peale kui lendur ei ole, ei sugutai Marsi, utooplev fantast!
 Kaob võlureid innustand luhtade luul, laante vabadushuhu –
 On mürgaman jäik mussoliinitsev rahvuslusiidoli leierduskast.
 (Hiir 1925: 20)

Vähe, aga siiski leidub eesti sonetis vahelduva anakruusiga kaksikmõõtu, kus varieeruvad jambid ja trohheused. Selline värsimõõt on eriti omane nn amatöörpoeetidele, nt Paul Tageli „Detsembri soneti” avavärsid: „Tasa, väga tasa langeb laia lund. / Kes istub pilvel, seotud käsist jalust?” (Tagel 1999: 199)

Mis puudutab rõhulist värsisüsteemi, siis nende 186 soneti seas valdavad nelikrõhkurid (64 sonetti). Ülejäänud moodustavad liugurid, paisurid ja muu pikkusega rõhkurid.⁷ Märkimisväärsel hulgal kohtab regivärsis sonette: 40. Nende taga seisab peamiselt Kivisildnik, kes on kombineerinud rahvalauludest sonetipärgi, nt: „mis sa kiunud kiigekene / puud on metsas raiumata / linalakka lepikusta / ahi alguda palukse” (Kivisildnik 1996: 665).

Kuivõrd tegu on kinnisvormiga, mille tunnuste hulka kuulub kindel värsimõõt, võib eesti sonetti hinnata meetriliselt küllalt mitmekesiseks.

5. Värsimõõt ja riimid: diakrooniline vaade

Järgnevalt vaatlen värsimõõte ja riimiskeeme aja lõikes. Tuginedes allikmaterjalile ja selle ühiskondlik-poliitilisele kontekstile, olen statistika tegemisel eristanud eesti sonetiloos seitset etappi: 1) järelärkamisaegne sonett 1881–1908, 2) modernistlik sonett 1909–1939, 3) Nõukogude Eesti sonett 1944–1961, 4) eksiilsonett 1946–1986, 5) Nõukogude Eesti sonett 1962–1986,

⁷ Levinuimad rõhulised värsimõõdud on rõhkur ja paisur. Rõhuliste silpide intervall varieerub mõlemas ühe või kahe rõhutu silbiga, kuid rõhkuris on ülekaalus kahe-, paisuris ühesilbilised intervallid. Need nimetused võttis kasutusele Jaak Põldmäe Ain Kaalepi soovitusel (Lotman, Lotman 2018: 477–478). Liuguriks ehk peoniidiks nimetatakse rõhulise süsteemi meetrumit, mille rõhuliste silpide intervalli suurus võib kõikuda ühest kuni kolme rõhutu silbini, kusjuures ülekaalus on kahe- ja kolmesilbilised intervallid (Põldmäe 1978: 139).

6) postmodernistlik sonett 1987–1999 ning 7) postpostmodernistlik sonett 2000–2015.⁸ Näitajaks, kas ajajärgul valitseb traditsiooniline või innovaatiivne suund, võib pidada eesti soneti tavapärase meetrumi ehk viisikjambi osakaalu selle perioodi sonettides, samuti riimilisi mustreid. Teisalt annavad riimiskeemid tunnistust ajajärgu kultuurilistest mõjutustest.

5.1. 1881–1908: 238 sonetti

Eesti soneti esimesel perioodil varieerub meetrum suhteliselt vähe: ligi 99% tollasest 238 sonetist on silbilis-rõhulises kaksikmõodus. Lisaks leidub üksikuid amfibrahhe, nt Georg Eduard Luiga nelikamfibrahhis soneti „Isamaale” nelikvärss:

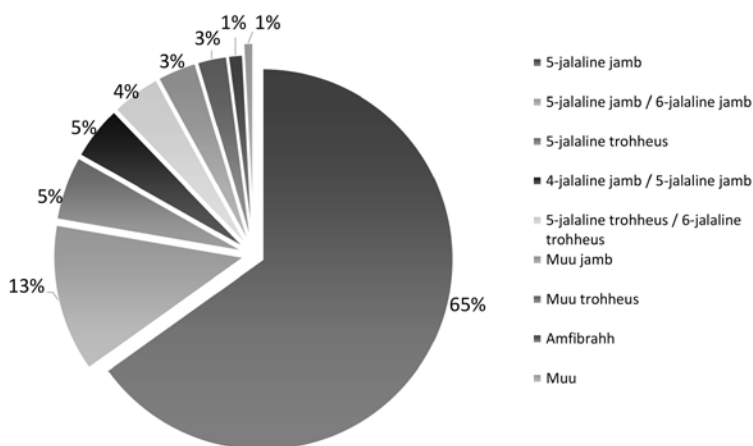
Ei isamaast omaks mul lapikest vainu,
Ta rikkust ja varandust 'pole mull' annud;
Ei mureta elusse elama pannud,
Ei auule, ei kuulsusel' teinudgi lainu
(Luiga 1888: 55)

Meetrumilt erandlikud on Martha Pärna sonetid: kahe pikkades värssides, heteromeetrilise seitsme-, kaheksa-, üheksajalalise trohheuse kõrvalt leiame ühe rõhulises värsimõodus soneti, paisuri. Siiski jääb nii silbilis-rõhuliste kolmikmõõtude kui ka rõhuliste värsimõõtude esinemus alla ühe protsendi.

65% selle perioodi sonettidest moodustavad isomeetrilised viiejalalised jambid. 13% puhul sisaldavad valdavalt viisikjambis sonetid vähemalt ühte kuuikjambis värssi. 5%-l sonettidest leidub aga viisikjambide hulgas mõni lühem, neljajalalises jambis värss. Erinevad trohheused moodustavad 12% – nii suurt osakaalu ei ole see eesti keelele kõige omasemaks peetud värsimõõt hiljem saavutanud.

Järelärkamisaegse soneti meetrikat iseloomustab silbipiiride hägustumine täishäälikuühendites: vajadusel on loomuliku keele diftong jagatud kaheks silbiks, teistel juhtudel jäetud aga üheks. Diftongide disyllaabilisus on prosoodiline vabadus, mida nimetatakse diereesiks, ning nagu on osutanud Karl Pajusalu, võib selles kajastuda arhailine, ka regivärsis säilinud hääldus (Lotman, Lotman 2018: 101). Nt Georg Eduard Luiga soneti „Viimane nõuu” avavärsis („Mu ees nii tõel näol seisad sina”) (Luiga 1888: 40) tuleb viisikjambi saavutamiseks silbitada sõnad „tõel” ja „näol” kahesilbilisteks, kuuenda värsi „näe” lugeda ühesilbilisena („Ei näe su palgelt lahkust, sõbralist”) ning kahe-teistkümnenda värsi „nõuu” („See piin on suur, ma wiimast nõuu wõttes”), nagu ka kolmeteistkümnenda värsi „käed” („Lõön hellalt käed kaela ümber sulle”) jälle kahesilbilistena. Seega ei ole kindlat reeglit isegi ühele täishääliku-

⁸ Postmodernistlik sonett on eristatud postpostmodernistlikust ennekõike lähtuvalt soneti populaarsuse graafikust (joonis 2): sonettide viimane (ehkki väike) tõus jääb 1980. aastate lõppu, 1990. aastate algusse, XXI sajandil on näha aga juba üsna sirget joont graafiku alumisel vektoril.

Joonis 3. Värsimõõtude proportsioonid eesti sonetis 1881–1908.

ühendile ühe luuletuse raames: ühend *äe* on siin vastavalt vajadusele kas ühe või kahe silbi osa.⁹

Kõik ajajärgu sonetid koosnevad itaaliapäraselt kahest katraänist ja kahest tertsetist (4+4+3+3) või oktaavist ja sekstetist (8+6) ning see stroofiskeem jääbki eesti sonetiloos valitsema inglispärase 4+4+4+2 üle. Riimiskeemides ilmneb samuti mitu selget tendentsi. Valdav enamik katraäne on süliiriimis (80%), rajanedes seejuures enamasti kahel riimipaaril ABBA/ABBA¹⁰, harvem neljal ABBA/CDDC või kolmel ABBA/ACCA riimiahelal. Ülejäänud sonettide nelikvärssid on ristriimis ABAB. Kuigi juba traditsioonilises sonetis on lubatud mitukümmend tertsettide riimikombinatsiooni, kohtame koguni 36% järelärkamisaegses sonetis ühte ja sama skeemi: ABBA/ABBA/CDE/CDE. Tegu on levinud itaalia soneti skeemiga, mida kasutas palju ka Goethe, keda ajastu autorid lugesid ja tõlkisid (ehkki tema sonette tollal veel eesti keelde ei tõlgitud). Sageduselt teinegi skeem vastab klassikalisele itaalia sonetile: ABBA/ABBA/CDC/EDE (18%). Kolmandaks tarvitati prantsuse soneti skeemi, alustades kolmikvärssse paarisriimiga ABBA/ABBA/CCD/EED (4%).

On aga märkimisväärne, et järelärkamisaegse soneti riimides valdab prantsuse plejaadi poeedi Pierre de Ronsardi (1524–1585) kehtestatud riimisugude vaheldumise reegel: samasoolised klauslid ei asu kõrvuti, naisriimi(paari)le järgneb meesriim(ipaar) ja vastupidi (Ronsard 1903 [1565]: 7–8). Tolleaegses sonetis on näha tugevat tendentsi alustada luuletust naisklausliga, millele järgneb kaks meesriimilist värssi, nelikvärss sulgub taas naisriimiga, vaheldades nii nais- ja meesklausleid luuletuse lõpuni. Seda tendentsi saab pidada

⁹ Statistiline analüüs näitas, et kõige levinum on diftongide *ea*, *äe*, *õe* ja *ao* dierees; vt põhjalikku diereesi analüüsi Lotman, Lotman 2018: 101–104.

¹⁰ Siin ja edaspidi ei ole riimiskeemide statistikas eristatud nais- ja meesklausleid, st statistikas on kokku liidetud ja loetelus märgitud mõlemad klauslid suurtähtedega. Seevastu konkreetsete sonettide riimiskeemides on tähistatud meesriimid väike- ja naisriimid suurtähega.

koguni järelärkamisaegse soneti riimiliseks dominandiks, kuna riimisugude vaheldumine on tähtsam isegi riimsõnade kokkukõlast. Siiski ei ole siin tegu prantsuse soneti mõjuga, vaid täiesti praktilise põhjusega: eri pikkusega värssid aitavad markerida riimikette – meesklauslitega kümnesilbilised jambid kuuluvad ühte, naisklauslitega üheteistsilbilised jambid teise riimiahelasse. Nii on korvatud kaasrõhuriime, mis valitsesid eesti sonetis esimestel aastakümnetel: palju kohtab muutelõppudel põhinevaid flektiivriime, veel enam, tihti langeb riimipartnerites kokku ainult nende viimane foneem, nt Peeter Jakobsoni soneti „Vaikenud ööpik” nelikvärssid (minu rõhutused ja joonimised – R. L.):

Kui enne Taara puiestikus kõndsin,
 Siis tuikas seal üks ööpik **kenaste**,
 Ta laulu kõla kostis **kaugele**;
 Ma palju rõemu tema laulust tundsin.

Ja kui ma hiljem Taara mäele jõudsin,
 Siin oli vaikend tema **laulmine**,
 Ta oli lendand ära **kaugele**,
 Ma kurvalt ööpikulle järel' hüidsin:
 (Jakobson 1885: 35)

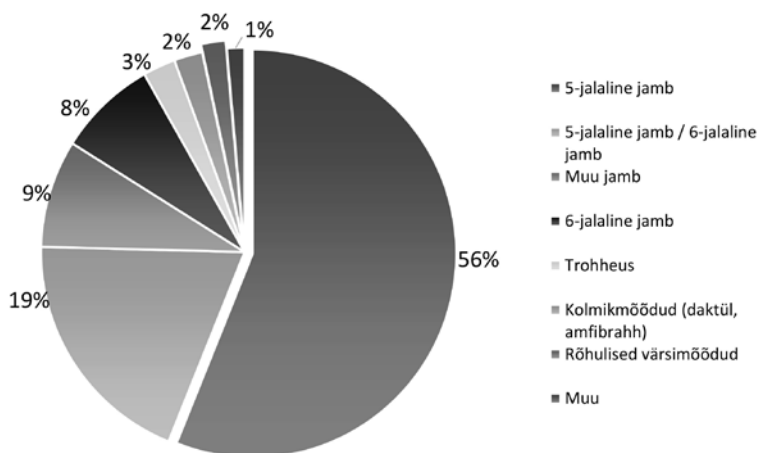
Seega aitab riimisugude vaheldumisest tulenev muutus värsipikkuses kaasa sellele, et ajastuomased kaasrõhuriimid oleksid üldse riimina tajutavad. Palju riimiti ka erivärtelisi ning mitte üksnes teise- ja kolmandavärtelisi sõnu (mis saab vaidlusküsimuseks järgmise perioodi riimi juures), vaid ka esimeses ja kolmandas vâltes sõnu. Nt Peeter Jakobsoni soneti „Neiu Alt'ile” (1888) nelikute riimid: *tuua : juua : pidulaua : luua, Sulle : koidikule : kõrgusele : voogudele*. Eriti viimast ahelat on tänapäeval üldse keeruline riimina tajuda. Niisiis iseloomustab järelärkamisaegset värsimõõtu ja riimi sõnade nüüdisaegses mõistes üsna vaba allutamine abstraktsele skeemile.

5.2. 1909–1939: 932 sonetti

Modernistlike voolude saabumisega laienes pisut soneti värsimõõtude skaala. Näiteks puhtas viisikjambis sonettide osakaal on võrreldes eelmise perioodiga märgatavalt kahanenud, moodustades nüüd vaid veidi enam kui poolte (56%) sonettide meetrumi.

Seevastu on veelgi kasvanud üksikuid kuuejalalisi jambe sisaldavate valdavalt viiejalalises jambis kirjutatud sonettide hulk, moodustades juba 19%. Kui tõlgendada seda meetrumit Aaviku kombel vigasena, tuleks järeldada värsistamisoskuse kahanemist. Siiski ei tulene heteromeetrilises jambis sonettide arvu kasv suuremast sonetistide, sealhulgas amatöörluuletajate hulgast, vaid sellises mõõdus sonetid ilmusid ka perioodi tipp-poeetidelt. Nagu öeldud, iseloomustab see eriti Marie Underi sonette, nt „Sonettide” avavärssid: „Need minu ilusaimad laulud pole siiski: / Kui päikse heledus loob varju minu leedel” (Under 1917: 5). Võrreldes eelmise perioodiga on vähenenud dierees

ehk diftongide kaheks jagunemine värsimõõdu nimel, mistõttu hääldus vastab rohkem loomuliku keele rütmile.¹¹ Tunduvalt on kahanenud trohheuste osakaal – varasema 12% asemel on 3%. Seevastu on hakatud rohkem looma kolmikmõõtudes, daktülis ja amfibrahhis, ning pisut ka rõhulises värsisüsteemis sonette. Kuigi värsimõõtu skaala on veidi avardunud, leidub jambe trohheuste arvelt veel enam kui järelärkamisaegsel perioodil: 88% asemel 92%. Seega võib öelda, et soneti meetrika on muutunud rahvalikumast kirjanduslikumaks. Nii on muutus rikastumise suunas protsentuaalselt küll tagasihoidlik, kuid see on põhimõtteline: kui enne tähendas jambist erineva värsimõõdu kasutamine trohheust, siis nüüd kohtab kaksikmõõtu kõrval kolmikmõõtu ja rõhulisi värsimõõtu, mis muudab üldpildi silmanähtavalt kirjumaks. Hoolimata modernistlike voolude jõulistest avaldustest sonetis, ei sündinud sel perioodil eesti keeles veel vabavärsis sonette.

Joonis 4. Värsimõõtu proportsioonid eesti sonetis 1909–1939.

Märkimisväärselt on avardunud riimiskeemide skaala. Levinuim on nüüd tüüpiline Petrarca soneti skeem neljale riimile: ABBA/ABBA/CDC/DCD (11%). Sageduselt teisel kohal on eelmise perioodi levinuim skeem ABBA/ABBA/CDE/CDE (9%). Seda on kasutatud võrdsel määral paarisriimilõpulise sonetiskeemiga ABBA/ABBA/CDC/DEE (9%). Suhteliselt palju esineb prantsuse soneti skeemi ABBA/ABBA/CCD/EED (7%) ja teist tüüpilist, Petrarca soneti skeemi ABBA/ABBA/CDC/EDE (7%). Niisiis ei ole erinevalt järelärkamisaegsest sonetist enam ühte valdavalt riimiskeemi ning tõusnud on võimalike riimikombinatsioonide hulk. Muutus ilmneb ka nelikvärsside statistikas. Jätkuvalt valitsevad nelikutes süliiriimid (80%), ristriime leidub 15% ning sonettide katrääni-des esineb eksperimentaalsemaid lahendusi 5%: nt üheriimiline AAAA/AAAA, paarisriimiline AABBB/CCDD, täiesti omanäoline ABBA/ABBB.

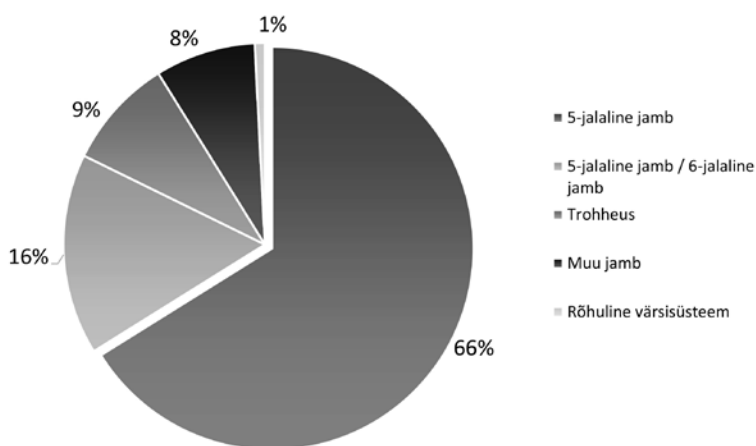
¹¹ On huvitav, et see võib erineda värsimõõdu: analüüs näitas, et nt Under väldib diftongide jagunemist jambides, kuid lubab neid trohheustes (Lotman, Lotman 2018: 111).

Samuti on toimunud nihe riimi kvalitatiivsel tasandil: kastrõhuriimide asemel on kesksel kohal pearõhuriimid, riimid on muutunud üllatavamaks, rikkamaks, samal ajal on nõrgenenud riimisugude vaheldumise tendents. Senised muutelõpuriimid asendusid esmalt täisriimidega, kus ideaalis langeb kokku ka värde ning erineb vaid esimene foneem. 1920. aastate keskel kuulus Valmar Adams (1924) aga täisriimid aegunuks ning sonettides hakati palju kasutama teadlikke irdriime, nn uusriime, eriti assonants- ja konsonantriime, nt Bernard Kangro riimid tema sonetikogus (Kangro 1935) *imal : lima, käri-send : päriselt, rabasamblas : hambaid*. Oluline on, et mõlema riimitüübi – nii täis- kui ka uusriimi – keskmes on sõna tüvi, mitte muutelõpp. Nõnda asetub tähtsamale kohale riimi semantiline funktsioon: häälikute kõrval saavutatavad kooskõla sõnade semantilised väljad. Selle värsimõõtude ja riimiskeemidega eksperimenteeriva ajajärgu lõpetas järsult Teine maailmasõda.

5.3. 1944–1961: 124 sonetti

Bernard Kangro käsitles eesti soneti arengut lineaarse protsessina. Mono-graafia lõpetamise ajal 1930. aastate lõpul oldi tema hinnangul lähedal Eestile päris omase soneti leidmisele:

Arenemas on oma eesti traditsioonidel põhjenev sonetivorm. Nooremad autorid on õppinud juba eesti luuletajailt, väliskirjanduse mõjud on leidnud ümbertööt[lu]use. Vanemate luuletajate (Underi, Semperi jt.) sonetivorm on teinud pika sammu edasi nende nooruseaga võrreldes. Siiski ei ole eesti sonett veel oma arenemise haripunktil; pole veel jõutud kasutada kõike, mida sonett eesti luules võiks pakkuda. (Kangro 1938: 115–116)

Joonis 5. Värsimõõtude proportsioonid kodueesti sonetis 1944–1961.

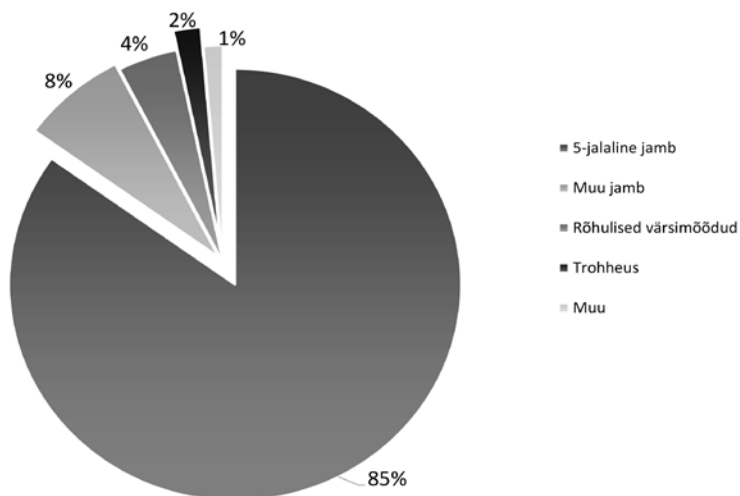
Paraku muutis sõda ja järgnev poliitilise režiimi vahetus koos riikliku vabaduse kaotusega eesti soneti trajektoori, ning seda mitte üksnes sõnumi, temaatika ja kujundlikkuse osas. Nagu graafikust (joonisel 5) nähtub, toimus järsk ahenemine ka soneti vormitasandil.

Meetriline pilt on nüüd isegi järelärkamisaegsest sonetist homogeensem: puhtas viisikjambis on 66%, viisikjambis mõnede kuuikjambis värssidega 16%, muudes jambilistes mõõtudes 8% sonettidest. Trohheuses sonette leidub 9%, rõhulisi 1% ulatuses. Kolmikmõõdud puuduvad üldse.

Riimiskeemides on toimunud järsk pööre. Kui modernistlikus sonetis jäid inglise sonetid marginaalseteks katsetusteks ning XIX sajandil puudusid need eestikeelsest sonetist sootuks, siis Teise maailmasõja järel võttis Shakespeare'i sonett keskse koha: ligi pooled (45%) sonetid kannavad skeemi ABAB/CDCD/EFEF/GG. Siin mängib olulist rolli perioodi algul postuumselt ilmunud Juhan Sütiste 30 Shakespeare'i sonetist koosnev poeem „Arm” (Sütiste 1945: 33–70). Sageduselt järgnevad samuti seitsmest riimiahelast ja paarisriimiga lõppevad riimiskeemid: ABBA/CDDC/EFFE/GG (7%) ja ABBA/CDDC/EFE/FGG (5%). Katsetused soneti vormiga on ametliku kirjandusmeetodi, sotsialistliku realismi saabumisega pea täielikult taandunud. Tervet struktuuri iseloomustab selgus ja läbipaistvus: piire ei hägustatud kõrvalekalletega traditsioonilise soneti meetrumist ega riimiskeemidest.

5.4. 1946–1986 Välis-Eestis: 517 sonetti

On äärmiselt huviväärne, et veelgi suurem vormirangus kui sõjajärgses kodu-eesti sonetis ilmneb samal ajal vabas maailmas loodud eestikeelsetes sonettides: eksiilsoneti meetriline struktuur on veelgi homogeensem kui siinpool raudset eesriiet.

Joonis 6. Värsimõõtude proportsioonid 1946–1986 väliseesti sonetis.

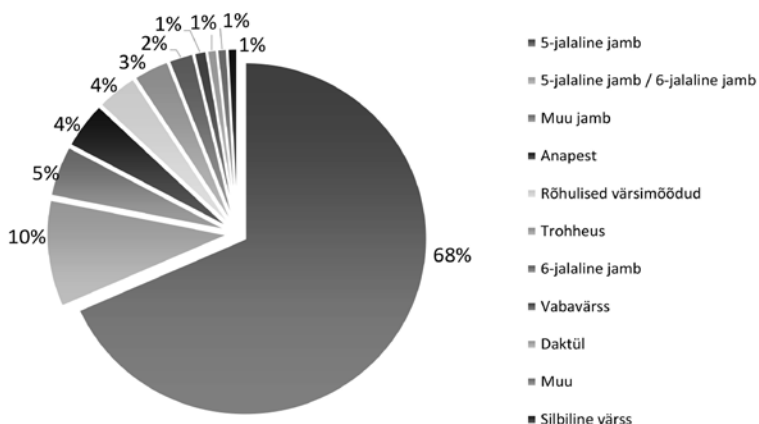
85% sonettidest on viisikjambis ning selle vormi nii võimsat osakaalu ei kohta ühelgi teisel perioodil enne ega pärast. Selles statistikas etendab tähtsat osa Ivar Grünthali kaheosaline värssromaan „Peetri kiriku kellad” (1962) ja „Laulu võim” (1977, 1978, 1985), mis sisaldab teiste vormide kõrval 119 sonetti, kõik ranges viisikjambis. Muu jamb moodustab 8%, siia kuuluvad peamiselt heteromeetrilised viisik- ja kuuikjambidest koosnevad sonetid ning isomeetrilised, kuue- või neljajalalistes värssides sonetid, kuid leidub ka üksikuid lühemaid ja pikemaid jambilisi mõõte. Seega on jambide osakaal koguni 93%. Sageduselt järgnevad rõhulistes mõõtudes sonetid (4%). Rõhuliste meetrumite suhteliselt suure osakaalu taga on aga eeskätt üks sonetipärg, Bernard Kangro nelikrõhkuris „Eikuskimaa, metamaailm” (Kangro 1972: 61–76). Trohheilisi mõõte on vaid kahes protsendis sonettides. Ülejäänud värsimõõdud moodustavad ainult ühe protsendi. Siia kuuluvad üksik vabavärss (Kangro 1985: 92) ja silbik (Laaban 1946: 17), samuti mõned rõhulised värsimõõdud ja kolmikmõõdud, nagu anapest, daktül ja amfibrahh. Viimased pärinevad suuresti Grünthali kõrval teise ülimalt produktiivse eksiilsonetisti, August Pihlaku sulest, nt nelikdaktül: „Suuremas, kaugemas, kenamas, sinises meres / õõtsusid hõbelev-sinakad voogude harjad” (Pihlak 1962: 40), viisikamfibrahh: „Tuul veeretab laineid, mis loksuvad kaldal nii lähedalt, / õrn virvendus pinnal on mängemas päikesesäras” (Pihlak 1962: 44). Kuid ka Pihlaku sonetitoodangus valdavad viisikjambid.

Seevastu riimiskeemid on võrreldes kodueesti sonetiga variatiivsed – kokku esineb ligikaudu 170 kombinatsiooni. Levinuimad skeemid on ristriimis nelikutega itaalia sonetid: ABAB/ABAB/CDC/DCD (10%) ja ABAB/ABAB/CDE/CDE (5%). Kui kodumaal moodustas Shakespeare'i sonett koguni 45%, siis siin on selle osakaaluks 5%. Seejuures on tähtis märkida, et kui juba traditsioonilisi itaalia ja prantsuse soneti skeeme on mitukümmend varianti ja veidi varieerituna muutub arv kolmekohaliseks, siis Shakespeare'i soneti skeem on üks – sestap eristuvad need statistikas üheselt ning osakaal näib suurem. Teist levinud inglise soneti tüüpi, Spenseri sonetti (ABAB/BCBC/CDCD/EE) eesti sonetis peaaegu ei kohta, erandiks Pihlaku „Mänglevad kiired” (Pihlak 1960: 73). Väliseesti soneti riimiskeemides ilmneb erinevus võrreldes varasema sonetiga eeskätt katräänides, mis nüüd on valdavalt ristriimis.

5.5. 1962–1986: 812 sonetti

1960. aastate luuleuuendus tõi vaheldust ka eesti soneti meetrikasse, muutes värsimõõdud varasemast oluliselt mitmekesisemaks.

Olulise muutusena laienes värsisüsteemide hulk. Märgiliseks tuleb pidada vabavärsis soneti sündi, ehkki see moodustab ainult ühe protsendi, seejuures on Andres Ehini „Nina eemaldatakse vastu tahtmist” (Ehin 1968: 10) riimilises vabavärsis. Kasvanud on rõhulise värsimõõdu hulk (4%), mis soneti kontekstis on üsna märkimisväärne osakaal. Trohheused moodustavad aga ainult 3%. Varasemast rohkem on kasutatud silbilis-rõhulisi kolmikmõõte, valdavalt anapesti (4%), aga ka daktülit (1%). Viisikjambis sonette on 68%, kombineerituna kuuikjambidega veel 10%, muud jambid moodustavad 4%.

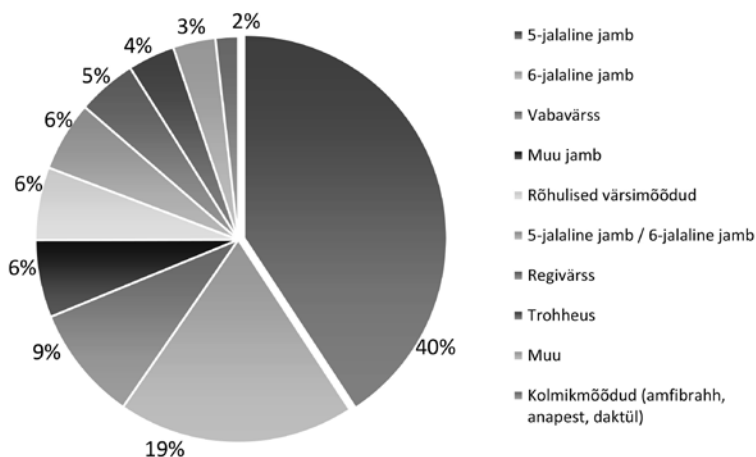
Joonis 7. Võrsimõõdude proportsioonid 1962–1986 kodueesti sonetis.

Riimiskeemidest on nüüd kodumaises sonetis võrreldes eelmise perioodiga tugevalt taandunud Shakespeare'i sonett (12%), sageduselt järgnevad kaks traditsioonilist itaalia soneti skeemi: ABBA/ABBA/CDC/DCD ja ABBA/ABBA/CDC/EDE (vastavalt 10% ja 7%). Niisiis on levinuimate skeemide protsendid suhteliselt madalad ning ka riimiskeemide üldpilt ei ole varem olnud nii kirju. Stroofikaga katsetas iseäranis Ain Kaalep, nt sonetid skeemidega 4+4+1+4+1 (Kaalep 1971: 89) ja 4+4+2+3+1 (Kaalep 1971: 97). Peale kõikvõimalike traditsiooniliste ja innovaatiliste skeemide ilmusid esmakordselt ka riimimata sonetid. Ühest küljest seondub see vabavõrsiliste sonettide ilmnemisega, teisalt leidub mitu blankvõrsilist sonetti: viiejalalises jambis riimimata sonetti. Nagu modernistlikus sonetis, kasutati nüüdki täisriimi kõrval palju muid riimitüüpe, uuendusena tõusis esile liitriim.

5.6. 1987–1999: 830 sonetti

Postmodernistliku soneti ajastul on viisikjambi osakaal läbi aegade väikseim: ainult 40% sonette on selles traditsioonilises võrsimõõdus. Kuuejalalised jambid võtavad enda alla 19%, populaarsuselt kolmandale kohale tõuseb vabavõrs, milles on nüüd kirjutatud koguni 9% sonettidest. Seega on meetrumite seisukohast tegu kõige uuenduslikuma perioodiga eesti sonetiloos, seejuures on oluline, et kirev pilt ei johtu üksikute uuenduslike autorite mõjust, vaid arvestades sonettide hulka, saame rääkida üleüldisest tendentsist lõhkuda traditsioonilise soneti piire.

Tähelepanu väärib regivõrsiliste sonettide hulk: 5%, ehkki paljuski tänu ühe autori ühele luulekogule (Kivisildnik 1996). Peaaegu sama oluline osakaal on nüüd kunagisel populaarsuselt teisel võrsimõõdul, viisikjambil kombineerituna üksikute kuuikjambidega (6%). Rõhulised võrsimõõdud, peamiselt rõhkurid, aga ka paisurid ja liugurid moodustavad 6% ajastu soneti meetrikast. Vähem on kasutatud trohheust (4%) ja silbilis-rõhulisi kolmikmõõte – amfibrahhi, anapesti ja daktülit (2%). Nii jõudis võrsimõõdude mitmekesisus eesti sonet-

Joonis 8. Värsimõõtude proportsioonid eesti sonetis 1987–1999.

tides möödunud sajandi viimaseil kümnendel, pisut rohkem kui sada aastat pärast eesti soneti sünni, oma haripunkti.

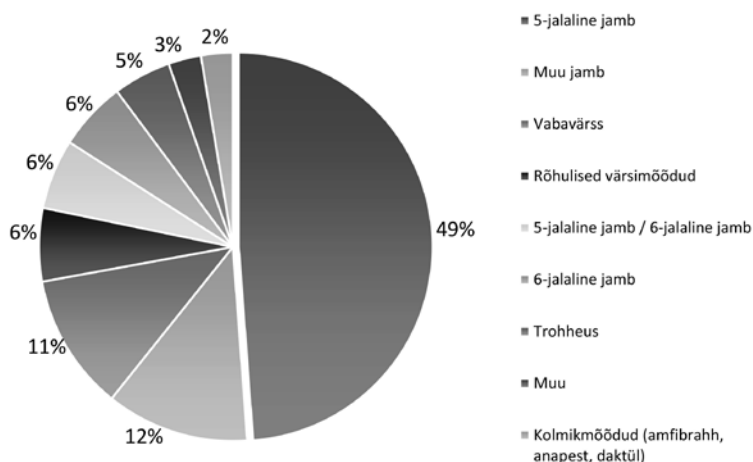
Ajastu levinuim riimiskeem kuulub peaaesjalikult viljaka sonetisti Ottniell Jürissaare isikupärasele: ABBA/ABBA/CCD/DEE (12%). Sageduselt järgnevad võrdselt kolmest suurest sonetitraditsioonist pärit skeemid: itaalia ehk Petrarca sonett ABBA/ABBA/CDC/DCD (6%), inglise ehk Shakespeare'i sonett ABAB/CDCD/EFEF/GG (6%) ning prantsuse ehk Marot' sonett ABBA/ABBA/CCD/EED (6%). Üldpilt on aga taas kirev: kokku leidub ajajärgul 268 riimiskeemi ehk keskmiselt kolm sonetti on ühe skeemiga.

5.7. 2000–2015: 1098 sonetti

Võrreldes postmodernistliku sonetiga on sel sajandil hakanud eesti sonettide värsimõõt taas homogeensemaks muutuma.

Uuesti on kasvanud viisikjambi kasutus, moodustades nüüd ligi poolte sonettide värsimõõdu. Kombineerituna kuuejalaliste värssidega on selle osakaal 6% ning muudes jambides on kirjutatud 12% sonettidest. Kuigi jambide osakaal on tõusnud, on vastukaaluks kasutatud rekordilisel määral vabavärssi (11%). Rõhuliste mõõtude osakaal on jäänud eelmise perioodiga võrreldes samaks (6%), erinevaid trohheusi on kasutatud 5%-s sonettides, silbilis-rõhulisi kolmikmõõte – amfibrahhi, anapesti ja daktülit – kokku 2%. Tõenäoliselt lühim trükis ilmunud eesti sonett on silbilises värsimõõdus. Tegu on Jüri Perleri (Jüri Talveti) sõnasonetiga „XXI sajandi sonett igivanal teemal”, mille kolmteist värssi on üksisilbikus, teine värss erandina kahesisililine: „Sõid / hinge / seest. / Jõid // verd. / „Kas / küll?” / „Ei, // arm, / veel, / tee, // veel! / Tee / veel!” (Perler 2010: 35)¹²

¹² Siiski leidub üks veelgi lühem selles luulevormis teos, 1990. aastate algusest pärinev Mart Kanguri pealkirjata muusikateemaline sonett: A/B/B/A//A/B/B/A//A/C/D/C//C/D. Kuivõrd tegu on (vähemalt seni) üksnes käsikirjalise teosega, ei ole seda antud uurimuses statistikkasse arvestatud. (Mart Kanguri suuline teade (2018) Rebekka Lotmanile.)

Joonis 9. Värsimõõtude proportsioonid eesti sonetis 2000–2015.

Riimiskeemidest prevaleerib Shakespeare'i sonett ABAB/CDCD/EFEF/GG (11%), järgneb klassikaline prantsuse sonett ABBA/ABBA/CCD/EED (7%). Sageduselt järgneb üldises pildis ebaharilik paarisriimiliste katräänidega sonett koos prantsuse sonetile omaste kolmikutega: AABB/AABB/CCD/EED (5%) – taas on selle taga sama produktiivne autor, Jürissaar. Suhteliselt palju leidub nüüd aga riimideta või osalt riimitud sonette; nagu hulk vabavärsilisi, pärinevad needki suuresti Kalju Kruusa loomingust.

6. Autorkond

Uurimuse aluseks oleva andmebaasi põhjal on eesti keeles 135 aasta jooksul loonud sonette 376 autorit.¹³ Võrdluseks: eestikeelse Vikipeedia kategoorias „Eesti luuletajad” on nimetatud 322 autorit.¹⁴ Nii on kogu eesti soneti ajalugu silmas pidades ilmunud keskmiselt kaksteist algupärast sonetti ühe autori kohta. Periooditi kuulub iga sonetti kirjutanud luuletaja loomingusse keskmiselt järgmisel määral sonette.

Tabel 2.

Keskmine sonettide arv autori kohta ajajärgkude lõikes

1881–1908	5,4
1909–1939	11,9
1940–1961	9,1
1962–1986	13
1987–1999	8,8
2000–2015	7,4

¹³ Tegelik arv on ilmselt mõnevõrra suuremgi.

¹⁴ Vaadatud 25. III 2019.

Ligi sada luuletajat on kirjutanud üle kümne soneti. Nende seast on kolm autorit avaldanud üle 200 soneti: Ottniell Jürissaar (277), Kalju Kangur (265) ja August Pihlak (220). Üle 100 soneti on avaldanud Ivar Grünthal (173), Helve Poska (154), Jakob Liiv (136), Marie Under (106), Ferdinand Karlson (104) ja Juhan Sinimäe (101).

Alla saja, aga üle 50 soneti autoriks on Bernard Kangro (92), Erni Hiir (83), Manivald Kesamaa (75), Urve Tinnuri (74), Lehte Hainsalu (73), Venda Sõel-sepp (69), Ain Kaalep (61), Vello Sepp (59), Wilhelm Palo (58), Kalju Kruusa (51) ja Rudolf Reiman (51).

Sonettide arvult järgnevad: Mats Traat (49), Kulno Süvalep (47), Olga Särel (44), Nikolai Baturin (40), Kivisildnik (40), Voldemar Raidaru (40), And-rus Norak (38), Aivo Lõhmus (37), Helmut Tarand (37), Merca (36), Leelo Tun-gal (36), Uku Masing (36), Helgi Kauber (33), Luule Luuse (32), Heinrich Oja (32), Juhan Sütiste (31), Eeda Eduard Kook (31), Artur Alliksaar (28), Andres Ehin (28), Antu Ott (27), Vaida Pungas (27), Aleksander Suuman (27), Jakob Tamm (27), Arne Merilai (26), Jaan Kärner (24), Ernst Enno (24), Margit Peterson (23), Harald Reinop (23), Villem Ridala (23), Mart Raud (21), Contra (20), Heinrich Roos (20) ja Enn Vetemaa (20).

Alla 20, aga vähemalt 10 sonetti on kirjutanud Johannes Barbarus (18), Märt-Olaf Imelik (18), Helvi Jürisson (18), Ain Rannaleet (18), Johannes Sem-per (18), Juhan Jaik (18), Voldemar Rosenstrauch (17), Henrik Visnapuu (17), Valmar Adams (16), Hasso Krull (16), Ilmar Särg (16), Paul Tagel (16), Velli Verev (16), Indrek Hirv (15), Janek Mäggi (15), Minni Nurme (15), Karl Martin Sinijärv (15), Harri Asi (14), Meida Lango (14), Martin Lipp (14), Vaike Mäeoja (14), Virve Osila (14), Gustav Suits (14), Katrin Tammik (14), Paul Haavaoks (13), Jaan Kaplinski (13), Kalju Ahven (12), Enno Piir (12), Linnar Priimägi (12), Juta Kaidla (11), Toomas Liiv (11), Mauri Raus (11), Paul Viiding (11), Märt Väljataga (11), Betti Alver (10), Peep Ilmet (10), Mehis Kärbo (10), Sulev Kübarsepp (10), Ille R. Liscinski (10), Aleksa Meinhard (10) ja Silvi-Astrid Mickelin (10).

Ülejäänud autorid on loonud alla 10 soneti, seejuures enam kui kolmandik autoreist (138) kaks kuni kümme sonetti ning pea täpselt sama paljude (139) sulest pärineb üks sonett.

7. Lõpetuseks

Kvantitatiivselt eristub sonetil eesti luules kuus tõusuperioodi.

1) 1890. aastad: sonett on jõudnud eesti keelde ning seda hakati palju looma, et manifesteerida eesti keelt kultuurkeelena – nagu vanades kultuur-keeltes, saab ka maakeeles luua seda lääne luuleloo levinumat kanoonilist vormi.

Järgmisel, modernistlikul perioodil tekkis kaks õitseaega:

2) aastad 1917–1919: Marie Under avaldas „Sonetid” (1917), eesti luuleloo ühe mõjukaima teose, mis tõi kaasa sonetivormi üldise populaarsuse;

3) 1930. aastate keskpaik: lääne modernistlikud luulevoolud, mis olid eel-mistel aastakümnetel hakanud eesti luules plahvatuslikult levima, leidsid väljenduse ka sonetivormis; statistikat mõjutab palju tõik, et korraga ilmus

sonetikogu kolmelt poeedilt: Ferdinand Karlson (1935), Bernard Kangro (1935) ja Juhan Sinimäe (1936).

4) 1950. aastate lõpp – 1960. aastate algus ehk luuleuuenduse periood, mis peegeldub ka sonetis.

5) 1970. aastate lõpp.

6) 1990. aastate teine pool ehk postmodernistlik periood, kui taas hakati uurima luule piire ja värskest kätte võidetud vabadus andis selleks uued võimalused.

Mida need õitsengud tähistavad? Võib teha mitu järeldust soneti positsiooni kohta suuremas eesti luule pildis. Esmalt tuleb märkida, et soneti populaarsuse tõus ei pruugi tähendada tähtsaid sündmusi eesti soneti- või koguni luuleloos – nimelt seisavad 1970. aastate soneti kasvu taga üksikud produktiivsed autorid, kuid nende looming ei toonud erilist murrangut eesti sonetti. Samas on näha vastupidine seos: iga murrang eesti poeetilises arengus on toonud väikese ajanihkega kaasa sonetilaine – iga uus diskursus püüdis kirjutada oma käega üle eesti populaarseima kanoonilise luulevormi, soneti. Seega võib eesti luule poeetilises diskursuses eristada viit pöördejärku, millega on kaasnenud soneti õitseng koos muudatustega kvalitatiivsel tasandil. Üldjuhul ei ole soneti populaarsus tinginud nihet luule diskursuses, vaid vastupidi, selle õitseng peegeldab muutuste perioodi luules. Siingi on üks erand: Marie Underi sonettide ilmumine, mis vaieldamatult muutis eesti luulet ning millega kaasnes sonetikirjutamise buum. Statistiline analüüs tõi ilmsiks, et perioodide muudatused kajastuvad ka sonettide vormilistes mustrites, nende meetrumis ja riimis, mis iga tõusuga teisesid. Soneti tõusuperioodil variatiivsus suurenes, langusaegadel muutusid vormilised mustrid ühetaolisemaks.

Tähelepanuväärne on seegi, et iga tõusuperiood on eelmisest väiksem, ehkki ilmunud sonettide hulk on kasvanud. Viimase tõusuga, postmodernistliku sonetiga, sonett dekonstrueeriti ning XXI sajandil puudub sonetikirjutamisel õitseage sootuks, ehkki arvuliselt pärineb sellest perioodist pea neljandik eestikeelsetest algupärastest sonettidest. Need muudab marginaalseks tõik, et võrreldes sajanditaguse ajaga on luulekogude arv kasvanud kümne-, kohati isegi kahekümnekordseks. Seejuures tuleb rõhutada, et suur luulekogude arv sel sajandil ei tähenda luule positsiooni tõusu – vastupidi, võib oletada, et nende kasv on pöördvõrdeline luule tähtsusega ühiskonnas. Soneti populaarsust näitav joon (joonisel 2) on tänapäevaks jõudnud ühtlaselt põhjas püsivale tasemele. Selle järgi võiks oletada, et eesti sonett on saamas ajalooks. Ometi, nagu hästi näitab eelviidatud Kangro ekslik ennustus 1938. aastal, on tulevik ennustamatu.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Eesti Kultuurilooline Arhiiv:

EKLA, f 310, m 11: 1. Kangro, Bernard 1934. Bibliograafia.

EKLA, f 310, m 143: 8. Bernard Kangro, Oktoobri sonetid. Biograafiline tsükkel luuleproosat (1991).

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1921. Puudused uuemas eesti luules. 2. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 238–250.
- Adams, Valmar 1924. Lahtine leht. – V. Adams, Suudlus lumme. Tartu: Sõnavara, s. p.
- Ehin, Andres 1968. Hunditamm. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ehin, Andres 1988. Tumedusi rüübatan. Tallinn: Eesti Raamat.
- Grünthal, Ivar 1962. Peetri kiriku kellad. [Göteborg]: Mana.
- Grünthal, Ivar 1977. Laulu võim. II peatükk. – Mana, nr 44, lk 1–6.
- Grünthal, Ivar 1978. Laulu võim. III peatükk. – Mana, nr 45, lk 48–51.
- Grünthal, Ivar 1985. Laulu võim. XV peatükk. – Mana, nr 54, lk 65–68.
- Hiir, Erni 1925. Kodukurun. – E. Hiir, Johannes Schütz, Mihkel Jürna, Bumerang. Koguteos. Tartu: [autorite kirjastus], lk 5–27.
- Jakobson, Peeter 1885. P. Jakobson'i Luuletused. Teine anne. Rakvere: G. Kuhls.
- Jakobson, Peeter 1888. Neiu Alt'ile. – Postimees 18. VIII, nr 93, lk 3.
- Kaalep, Ain 1971. Klaasmaastikud. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaalep, Ain 1986. Kuldne Aphrodite ja teisi luuletusi. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kangro, Bernard 1935. Sonetid. Tartu: Kammissseppade kirjastus.
- Kangro, Bernard 1938. Eesti soneti ajalugu. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised 13.) Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu Kirjastus.
- Kangro, Bernard 1972. Allikad silla juures. Neljateistkümnes kogu luuletusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kangro, Bernard 1985. Tuiskliiv; Talvereis. Kuueteistkümnes kogu luuletusi. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Karlson, Ferdinand 1935. Rännakuil. Sonetid. Tartu: Noor-Eesti.
- Kivisildnik 1996. Nagu härjale punane kärbseseen. Tallinn: Eesti Kostabi Selts.
- Laaban, Ilmar 1946. Ankruketi lõpp on laulu algus. Luuletusi 1943–1945. Stockholm: [s. n.]
- Lentini, Jacopo da 1968. Sonetti. La poesia lirica del Duecento, a cura di Carlo Salinari, UTET Torino. – Biblioteca dei Classici Italiani. http://www.classicitaliani.it/duecepdf/Lentini_son.pdf (30. VIII 2018).
- Liiv, Jakob 1933. Päikese veerul. Rakvere: J. Liiv.
- Liiv, Toomas 1981. Fragment. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lotman, Mihhail, Lotman, Maria-Kristiina 2018. Eesti silbilis-rõhulise rütmika jooni: neliktrohheus ja -jamb 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Tallinn: EKSA.
- Lotman, Rebekka 2012. Kas Jakob Liiv kirjutas esimesed eestikeelsed sonetid? – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 401–416.
- Lotman, Rebekka 2017. The patterns of the Estonian sonnet: periodization, incidence, meter and rhyme. – Studia Metrica et Poetica, kd 4.2, lk 67–124.
- Luiga, Georg Eduard 1888. G. E. Luiga laulud. Tartu: K. A. Hermann.
- Marie Underi sonetid. Viiskümmend tänapäeva luuletajat kõneleb Marie Underiga. Koost Hasso Krull, Carolina Pihelgas. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015.
- Navakas, Kestutis 2017. Kala peeglis. Tlk Rein Raud. – Loomingu Raamatu-kogu, nr 40. Tallinn: Sihtasutus Kultuurileht.

- Oppenheimer, Paul 1989. *The Birth of the Modern Mind. Self, Consciousness, and the Invention of Sonnet*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Perler, Jüri 2010. *Oo Hamlet, mu vend!* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pihlak, August 1960. *Tuled soos. Kolmas kogu luuletusi*. Toronto: Ortoprint.
- Pihlak, August 1962. *Niagara. Neljas kogu luuletusi*. Toronto: Ortoprint.
- Ronsard, Pierre 1903 [1565]. *Abregé de l'art poetique françois*. London: Hacon and Ricketts.
- Rooste, Jürgen 1999. *Sonetid*. Taanilinn: Huma.
- Sinimäe, Juhan 1936. *Isamaa*. Tartu: Kuldvillak.
- Sütiste, Juhan 1945. *Umbesed päevad*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Tagel, Paul 1999. *Retsitaal*. Virumaa: P. Tagel.
- The Poetry of Giacomo da Lentino. *Sicilian Poet of the Thirteenth Century*. Toim Ernest F. Langley. Cambridge–Massachusetts: Harvard University Press, 1915.
- Torraca, Francesco 1902. *Il notaro Giacomo da Lentini*. – F. Torracca, *Studi su la lirica italiana del duecento*. Bologna: Ditta Nicola Zanichelli, lk 1–85.
- Under, Marie 1917. *Sonetid*. Tallinn: Siuru.
- Verev, Velly 1981. *Võlillesaatus. Luulet 1977–1980*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Väljataga, Märt 2000. *Sada tuhat miljardit millenniumisonetti*. Tallinn: Vagabund.
- Wilkins, Ernest Hatch 1959. *The Invention of the Sonnet*. – E. H. Wilkins, *The Invention of the Sonnet and Other Studies in Italian Literature*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, lk 11–39.

Rebekka Lotman (sünd 1978), MA, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi doktorant; Tallinna Ülikooli Kirjastuse peatoimetaja (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), rebekka.lotman@tlu.ee

Patterns of the Estonian sonnet from 1881–2015: Frequency, metre, rhyme schemes, authors

Keywords: sonnet, Estonian poetry, metre, rhyme schemes

The article reports an attempt of multi-aspect analysis of the Estonian sonnet from its emergence in 1881 to 2015 (incl.). The research material covers all 4551 sonnets published in the Estonian language space. Diachronic analysis shows that despite the ever increasing number of sonnets their proportion in published poetry has decreased to the extent of becoming marginal by the 21st century. The metre of the Estonian sonnet is varied. Similarly to Germanic languages, a traditional Estonian sonnet uses iambic pentameter, yet this applies only to 58% of all sonnets. The runner-up (10%) is a metric pattern specific to Estonian: a few (mostly one to three) verse lines are in iambic hexameter while the rest are in iambic pentameter. Seven percent of the sonnets use isometric iambic hexameter. The rest of the iambic sonnets (7%) use shorter or longer lines or combine other lengths. Notably, as many as 5% of Estonian sonnets are in free verse; 4% use accentual verse system. Trochaic sonnets form 4%, most of which use trochaic pentameters. As for syllabic-accentual triple measures, we can find dactyl, amphibrach as well as anapest (3% in total). Some sonnets even use a runic or syllabic measure.

A separate section addresses the distribution of Estonian sonnet metres on the time axis. Comparative statistical analysis is used to highlight the tendencies characteristic of different periods, while the percentage of iambic pentameter is used to classify a period as more classic or, on the contrary, more avant garde. In my study the history of the Estonian sonnet has been divided into seven periods: (1) the sonnet of post-national awakening 1881–1908, (2) the modernist sonnet 1909–1939, (3) early Soviet Estonian sonnet 1944–1961, (4) sonnets written in exile 1946–1986, (5) late Soviet Estonian sonnet 1962–1986, (6) the postmodernist sonnet 1987–1999, and (7) the post-postmodernist sonnet 2000–2015. The percentage of isometric iambic pentameter is highest (85%) in the sonnets written in exile and the lowest (40%) in the postmodernist era, showing a tendency for increase in the current 21st century (49%).

As far as rhymes are concerned, most of the Estonian sonnets follow the Italian model, while a mere 10% can be called English sonnets.

The English sonnet made a relatively late arrival, represented by single occurrences in the Estonian poetry before World War II. Their proportion is the highest among the sonnets written in postwar Soviet Estonia, where nearly one of every two sonnets (45%) follow the rhyme scheme abab/cdcd/efef/gg.

Rebekka Lotman (b. 1978), MA, doctoral student, University of Tartu, Institute of Cultural Research; Editor-in-Chief, Tallinn University Press (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), rebekka.lotman@tlu.ee

EESTI LOODUSLIKUD PÜHAPAIGAD SUULISES JA KIRJALIKUS KULTUURIS „KALEVIPOJA” NÄITEL

OTT HEINAPUU

Looduslikke pühapaiku mõtestatakse, kirjeldatakse ja kujutatakse suuliselt levinud folkloorsetes tekstides teisiti kui eesti kirjakultuuri tekstides. Eesti kirjakultuuri on ühe tüvitekstina oluliselt mõjutanud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi eepos „Kalevipoeg”, mis oma allikate poolest asub suulise ja kirjakultuuri piiri lähedal, kuid jääb siiski kirjakultuuri valda. Järgnevalt võtan vaatluse alla „Kalevipojas” esinevad viited looduslikele pühapaikadele, soovides heita valgust sellele, millist mõju on eepos ja selle metatekstit avaldanud looduslike pühapaikade ja vast ka laiemalt sümbolsete maastike representatsioonile tänapäeva eesti kultuuris. Siinne artikkel jätkab minu varasemaid ja üldisemaid käsitlusi (Heinapuu 2010, 2018) kultuuriliste murrangute ajal Eestis XIX sajandist alates toimunud looduslike pühapaikade übermõtestamisest, kuid võtab kitsamalt ja ehk täpsemalt fookusesse ühe teksti: vaatlen, kuidas ja millistes kontekstides esineb püha tammiku sümbol rahvuseeposes võrrelduna teistlaadi pühapaikadega. Et asetada käsitletud motiivid laiemale taustale, visandan esmalt üldisemalt looduslike pühapaikade kujutamise erinevused suulises ja kirjalikus kultuuris, tuginedes põhiliselt Walter J. Ongi ja Juri Lotmani kultuuritüpoloogia kontseptuaalsele raamistikule. Lõpetuseks puudutan kultuuritekstidest mõjutatud uute rahvuslike pühapaikade rajamise maastikupraktikaid¹, et näitlikustada kirjutatud sõna maastikuks saamist.

Loodusliku pühapaigana mõistab rahvusvahelise looduskaitseliidu (IUCN) kaitsejuhend „maa- või veeala, millel on rahvastele ja kogukondadele eriline vaimne tähendus” (Looduslikud pühapaigad 2011: xxiv). Kohalikus vaates on muinsuskaitseseaduse järgi ajalooline looduslik pühapaik „olulise inim mõjuta rahvapärinuslik ohverdamise, pühakspidamise, ravimise, usulise või rituaalse tegevusega seotud asi või maa-ala. Ajaloolised looduslikud pühapaigad on olulised rahvapärinuslikult ning kohaliku identiteedi kandjad.” (MuKS § 11 lg 6) Eesti looduslike pühapaikade hoidmise ja uurimise arengukava võtab nende vormilise mitmekesisuse kokku nii: „Need võivad olla üksikud puud, puuderühmad ja metsad, allikad, jõed, ojad vm veekogud, erinevad maastikuvormid nagu künkad, orud, pangad, kivid, mitmesugused ohvripaigad jm. Looduslike pühapaikade hulka on arvatud ka ristipuud, millega seostub ajalooline matusekombestik.” (Eesti looduslikud pühapaigad 2015: 3)

¹ Pean silmas, et kõik maastikud on protsessuaalsed ja kujunevad inimeste tegevuse mõjul. Maastikupraktikate kohta vt Ingold 2000: 189–208.

Eesti looduslikud pühapaigad on kujunenud kohaliku maakasutuse mustri ning inimese ja looduse omavaheliste muutuvate (ka religioossete) suhete osana. Valdavalt XIX–XXI sajandil talletatud pärimusest tuntud pühapaiku on kujundanud praktikad, milles väljendub kohalik arusaamine loodusest ja üleloomulike vägede ning olendite tegevusest, elukohtadest ja harjumustest. Keeldudega on osaliselt piiratud maa ja loodusvarade kasutamine (nt kündmis- ja raiumiskeelud), tavad määravad kohti, kus pöörduda üleloomulike olendite poole ja anda neile ande või tähistada aastaringi pühi. Säärased nii negatiivse kui ka positiivse inimõhu tõttu võiks vähemalt osa looduslikke pühapaiku pidada ka poollooduslikeks (vt Heinapuu 2016: 164–169). Selline looduslike pühapaikade roll kultuuris on ilmselt kultuuritüpoloogiliselt omane agraarühiskondadele pärast neoliitilist revolutsiooni ja enne tööstusrevolutsiooni.

Suuline ja kirjalik kultuur

Lähtudes suulise ja kirjaliku mõtlemise põhimõttelisest erinevusest (Ong 2002), saab käsitada suulist ja kirjakultuuri Juri Lotmani kultuuritüpoloogia mõttes kultuuri erisuguste allsüsteemidena (Lotman 2010: 72). Traditsioonilise kogukondliku suulise kultuuri kõrval arenes eestikeelne autonoomne kirjakultuur XIX aastasajal ühes koolihariduse, kirjaoskuse ja ajakirjanduse levikuga. Ühiskeelse kirjakultuuriga sai võimalikuks eesti kultuur ja rahvuslus. Seda võib käsitada kultuuri uue allsüsteemina, mis võimaldas suhtlust ja tõlget seni eraldi eksisteerinud kogukondlike kultuurisüsteemide vahel ja seega ka uue eesti ühiskonna teket laiemal pinnal kujutletud kogukonnana Benedict Andersoni (2006) mõttes. Kirjakultuur muutus kultuurisüsteemis suulise kultuuri asemel selgelt domineerivaks allsüsteemiks XX sajandil.

Kultuurikood, milles toimisid looduslikud pühapaigad, oli suuline ja selles andsid tooni folkloorsed tekstid. Lotmani neljast kultuuritüübist (semantiline, süntaktiline, asemantiline-asüntaktiline, semantiline-süntaktiline, vt Lotman 2010: 36–60) võiks see kuuluda semantilisse ehk sümbolilisse kultuuritüüpi, mis on orienteeritud kogu inimest ümbritseva reaalsuse ja ka selle osade semantiseerimisele ehk keskkonnas tähenduste omistamisele ja sarnaneb keskaegse kultuuritüübiga (Lotman 2010: 40). Arusaamine maailmakorrast on seotud kohalugudega: konkreetsete paikadega seotakse kosmoloogilise sisuga lood, sh rahvusvahelise levikuga motiivid ja süžeed. Sel kombel maailma sidusust hoidev kohapärimus on „kultuurmaastiku objektide teket, nimesaamist jm seletav rahvatraditsioon, mis toimib eeskätt mingi kohaliku kogukonna kollektiivse eneseteadvuse toetajana” (Remmel 2014: 13). Suur osa mütoloogilistest teadmistest võibki edasi kanduda lühikestes kohapärimuslikes lugudes, mis on kinnistatud konkreetse maastiku külge ja isiklikku kogemusse. Võtame näiteks loo ühest Rapla-lähedasest teeäärsest kivist:

Kalevipoeg visand sinna selle kivi. Jaanilaupäeva öösel näinud Kalevipoeg Hiemäelt, Palukülast, et hunt seal varssa murdnud. Ta tahtnud hunti kiviga surmata, kuid kivi matnud ka varsa oma alla. Nüüd kuulatakse selle kivi alt iga jaanilaupäeva öösel kell 12 hundi ulumist ja varsakella kõlksumist. Kivil

on Kalevipoja sõrmejäljed praegugi näha. (Pühad kivid Eestimaal 2011: 142 (E StK 11, 39/40 (12) < Rapla khk – L. Pärt (1921))

Lugu ühendab maastikuobjekti ja selle läheduses kogetud üleloomulikud seigad muude oluliste nähetega. Kivi on seotud piirkonna keskse pühapaiga, Paluküla hiiemäega (mäge puudutavat hiiupärimust vt Laugaste, Normann 1959: 138–139; vt ka Koski 1967: 61, nr 448). Loo vähem kui viies tosinas sõnas sisaldub viide pühale ja ohtlikule ajale jaanilaupäeva öösel (mis on üleloomulike nähete poolest tüüpiliselt rikas), samuti hiid Kalevipojale (kelle tegemised seostuvad tihtipeale pühapaikadega; sageli on hiidude heidetud kive peetud pühaks ja vahel nimetatud hiiekivideks, vt Remmel 1998: 18). Loos aktualiseeruvad karjakasvataja igapäevased kiskjatega seotud riskid, mis on rahvausu kujunemist mõjutanud, põimudes mütoloogiliselt olulise hiidude ja huntide vastasseisuga.

Säärased pärimuskillud koondavad rahvaliku teadmise eri külgi ja toimivad tihendatud mnemooniliste abivahenditena, mis aitavad maailma paremini mõista. Kirjapanduna ja kirjakultuuri kaudu tõlgendatuna võivad säärased muistendid tunduda arusaamatutena, kui kosmoloogia seletamise põhiline mudel on hierarhiliselt struktureeritud ja kirjalikult jäädvustatud mahukas tekst. Nii on mõisteta kosmoloogilist süsteemi pigem pika tekstina mõtestava kirjakultuuri igatsus fikseeritud ja struktureeritud pühakirjade ja eeposte järele ning nõutus üksikute mütoloogiliste pudemetega kokku puutudes.

Vene keskaegsel kultuuril põhinev semantilise kultuuritüübi kirjeldus märgib, et see „maailmapilt oli põhimõtteliselt akrooniline” (Lotman 2010: 46). Toodud lugu seob ühe rändrahnuga mitu ajahetke: selle saabumine üleloomuliku viskega kunagi muiste; igal aastal korduv jaaniöö, kui kivi juures võib hääli kuulda; praegune aeg, kui igaüks võib näha Kalevipoja sõrmejälgi. Selline lugu aktualiseerub kõige elavamalt, kui kivi näha, kuid samuti kivist mööduva teekonna kirjeldamisel või jaaniööga seoses. Muistend ei organiseeri sündmusi mitte kronoloogiliselt, vaid mütoloogiliselt, meenutades maastikuobjekti sünni aega ja tõstes esile korduvaid erilisi pühi aegu.

Folkloorses kultuurikoodis edastatavate sõnumite ajalooline sügavus sõltub suulisest mälust ja seetõttu ei ulatu ajas nii kaugele kui klassikalise kirjakultuuri võimalik ajalooline sügavus. Mälestused, mis ei seostu enam olevikuga, ununevad. Seega on suulise kultuuri ajalootaju teistsugune: minevikust ei hoita alles fakte, mis pole enam kultuuriliselt olulised (Ong 2002: 46–48). Suuline ajalooline mälu on paratamatult ebatäpne: üksikisiku kogemusest kaugemale jäävate minevikusündmuste ajas paika panemisel tekib pärimuses vigu ja ebamäärasusi, kaugem minevik sulab kokku muistseks ajaks.

Möödunud aega hakati tajuma ühe kõiki sündmusi ajalisse järgnevusse seadva loona pärast nende kirjalikku dokumenteerimist, aastast aastas tähtsündmusi loendavate kroonikate kirjutamist. Lõplikult kinnistus selline aja tajumisviis alles pärast trükiste laiemat levikut (Lowenthal 1985: 220–222). Sel taustal on mõisteta, kuidas püha puu võib olla pärimuse järgi kasvama läinud nii muistse hiiu kui ka Põhjasõja-aegse valitseja maasse torgatud kepi. Kalevipoeg esineb tamme istutaja rollis Kuremäel, kus asub kuulus püha tamm (Eisen 1920: 95–96), Rootsi kuningas või Karl XII vähemalt 115 puu juures, Vene keiser, Peeter I või keisrinna Katariina kümne puu juures,

samuti olla puid istutanud neitsi Maarja ja vanapagan (Puss 1995: 9–12). Põhjasõja sündmuste kajastused ei seisa pärimuses kaugel mütoloogiast ega maastiku kujunemise algaegade lugudest.

Suulised kultuurid on alalhoidlikud, innovatsioon ja originaalsus avalduvad neis teisiti kui kirjaliku dominandiga kultuurides. Lotmani järgi pole neis „põhimõtteliselt võimalik uute ja samas tõeste tekstide loomine. Uus tekst on alati avastatud vana”. Kunstniku roll on avastada „eelnenu ja igavene”, tal on õigus „astuda vahendaja, „ilmutaja” rolli, mille kaudu igavesed ja ettemääratud tähendused peavad maailmale ilmnema”. (Lotman 2010: 46) Olemasolevaid teadmisi tuleb korrata, et teadmised ei kaoks ega ununeks; teadmine, mida suhtluses ei korrata, on kiire kaduma. Kirjaoskus ja veel rohkem trükikunsti levik vähendab suulise mälu kandjate ja vanade teadmiste kordajate prestiiži nende arvel, kes midagi uut avastavad (Ong 2002: 40–41). Uued tähendused ja muud suulise kultuuri sisemised muutused näitavad Ongi sõnul, et originaalsus on siiski võimalik ka korduvatele vormelitele ja standardsetele teemadele toetuvast mõtteilmas. Neid uuendusi ei esitleta uuendustena, vaid traditsioonidele vastavatenä: innovatsioonile leitakse õigustused traditsiooni kaudu (Ong 2002: 41–42).

Vanad pühapaigad võivad ununeda mõne põlvkonna jooksul pärast aktiivse kasutuse lõppemist, kuid samuti võidakse käibele võtta uusi, mis ajalooteaduse seisukohalt lühikese aja jooksul võivad muutuda mäletamata aegadest pärinevateks traditsioonilisteks pühapaikadeks. Ilmselt seotakse uute pühapaikadega vanu ja rahvusvaheliselt levinud rahvajutumotiive (nt peidetud varandus, kiviks või puuks muutunud inimene, härgade veetud või kohale lennanud mägi, vt Eisen 1996 [1918]: 49–54), mis toimivad paiga pühaduse staatuse märkidena.

Kirjalik kultuurikood ja looduslikud pühapaigad

Kirjakultuuri levikuga kahaneb muististe olulisus kultuuris, märgib David Lowenthal. Mälu kandjatena jäävad muististega seotud lood alla kirjutatud ajaloole. XX sajandi Eestis pole mineviku seletamisel maastikumärgid, nagu hiiu heidetud kivid, enam nii olulised – minevik seotakse lahti nähtavast maastikust. Olulisemaks muutub rahvuskeskselt kirjutatav ajalugu. Pärimuslikest maatundmise viisidest täpsemate ning erinevalt pärimusest füüsiliste artefaktidena fikseeritud kaartide levides väheneb teisalt vajadus kasutada muistiseid maamärkide ja piiritähistena, mille järgi orienteeruda või valduste ja kinnisasjadega seotud õiguste ulatust määrata (Lowenthal 1985: 255–257).

Kirjalik kultuurikood on tsentraliseeriv. Eesti rahvuse ülesehitamine tänapäevases mõttes sai võimalikuks pärast selle koodi juurutamist. Lotmani klassifikatsioonis kuulub see süntaktilisse kultuuritüüpi: „Kultuurilise tähtsuse tunnuseks kujuneb kuulumine mingi terviku juurde: eksisteerida tähendab olla osa. Tervik pole väärtuslik seetõttu, et sümboliseerib midagi sügavat, vaid iseeneses – seetõttu, et ta on kirik, riik, isamaa, seisus.” (Lotman 2010: 48) Eesti rahvust ehk tervikut, millesse inimesed ja kultuurinähtused osana kuuluvad, hakkasid haritlased teadlikult looma XIX sajandil. Rahvuse hierarhilises süsteemis vajalikeks komponentideks saavad selle loojate mee-

lest lisaks kirjakeelele veel ajalugu ja eepos. Õpetatud Eesti Seltsi estofiilist liige Georg Julius Schultz-Bertram küsis 1839. aastal peetud kõnes: „Kuidas peab nüüd meie Selts ühe täisealiseks kuulutatud, pärisorjusest vabastatud ja ometi oma mittetäisealisuse ja julgusetuse koorma all edasi ägava rahva valgustamist ja vaimset taassündi kõige jõudsamini edendama?” Ja ta oli ise vastanud: „Ma arvan, kahe asja läbi. Anname rahvale *eepose* ja *ajaloo*, ja kõik on võidetud!” (Oinas 1994: 33) Rahvuste kujunedes (Ladina-Ameerikas ja Euroopas valdavalt XIX sajandil, Euroopa kolooniates XX sajandil, vt Anderson 2006) süsteem aegapidi kasvab, selle komponentideks saavad Eestis omakeelne haridus (sh ülikool), oma riik jm institutsioonid rahvuskooperi, -balleti, -raamatukogu ning rahvusteaduste õppetoolideni. Rahvuse kui süntaktilisse kultuuritüüpi kuuluva süsteemi iga üksiku elemendi omadused pole nii olulised kui süsteemi elemendi olemasolu ise (eepos või ballett on igapäevakommunikatsioonis perifeersed). Kohustuslike osade nimekiri on kokkuleppe-
line, ajas muutuv ja rahvusesti erinev.

Rahvuse ehituskividenä on kasutatud erisuguseid kultuuritekste. Olu-
list osa on mänginud laia leviga ajalehed, nagu Postimees ja Sakala, ja nende kaudu levinud poliitilised tekstid, kuid ka rahvusromantilised kunstilised tekstid, nagu Kreutzwaldi „Kalevipoeg” (Kreutzwald 2003 [1862]) ja teiste poetide lüürilisem isamaaluule. Kirjakultuuril põhinev kultuurikood on väga ajalooteadlik. C. R. Jakobsoni 1868. aastal peetud aastaarvudega pikitud isamaakõnest on läinud käibele 700-aastase orjaöö motiiv, mis on ajavahemikuna üsna täpselt määratletud ja on eesti rahvusliku ajaarvamise üks tihedamini kasutatavaid mõõte. Eesti rahvusliku identiteedi ja ideoloogia kujundamisel on olnud otsustav roll ka ilukirjandusse kuuluvatel ajaloolistel jutustustel ja romaanidel, mis kujutavad rahvuse ajaloo pöördelisi sündmusi (Laanes, Kaljundi 2013; Tamm 2012: 60–61, 65–81).

Kirjakultuur põimub kohaliku suulise pärimusega

Hiiekohad, mida tuntakse valdavalt XIX–XXI aastasajal kogutud ja fikseeritud suulise pärimuse varal, on rahvusliku ajaloo ja ideoloogia uues süsteemis leidnud oma koha muinasaegse, ristiusueelse ajaloo lahtris. Neis nähakse ristisõjale eelnenud ajaloo ühte kehastust, kuigi napib usaldusväärseid allikaid, mille toel suulises pärimuses tuntud paiku nii kauge minevikuga tõsikindlalt või isegi usutavalt siduda. Kuna looduslikest pühapaikadest on keskaegsetes ajalooallikates juttu põgusalt ja ebamääraselt, on see tinginud vajaduse täita lünki oletustega muistsete pühapaikade kohta. Osa oletusi omakorda on läinud liikvele kindlate faktide pähe.

Üks selline näide on Ebavere mäe seostamine Henriku Liivimaa kroonikas esitatud looga, kuidas Tharapita lendas Saaremaale ühelt kauni metsaga Virumaa mäelt, kus ta kohalike jutu järgi sündinud oli. Kroonika andmeil raiusid misjonärid mäel maha jumalate pildid ja kujud, mille peale kohalikud imestanud, et need ei veritse (HCL XXIV 5: 216). Pastor Georg Magnus Knüpffer identifitseeris Henriku viidatud paiga Ebavere mäena pärast Väike-Maarja kihelkonna elanikelt kohalugude kogumist (Jonuks 2007). On ka arvatud, et Henrik võis viidata Sinimägedele (Sutrop 2002: 7); õigupoolest võinuks

olla tegu ka mõne muu Virumaa rajamaade hiiemäega (vt võimalikke paiku Koski 1967: 62–65, nr 501–555).

Knüpfferi hüpotees on käibel eestikeelses kirjanduses ja sealtkaudu on see jõudnud kohapärimuse vastu huvi tundvate haritud inimeste teadvusse. Seetõttu on see hakanud tulema teise ringi pärimusena rahvaluulekogudesse rahvajuttude üleskirjutuste kaudu, kus sellele viidatakse kui pärimust legitimeerivale motiivile. M. J. Eiseni korrespondent J. Karelson Ambla kihelkonnast kirjutab: „Virumaal, kolm versta Väike-Maarja kiriku juurest, Vao mõisa maa peal on Ebavere mägi. See mägi, mille harjal vanal ajal kuulus hiiemets kasvanud ja mille all vanad eestlased oma avitaja Taara ees käinud palvetamas.” Seejärel esitab ta rahvaehtsa ilmega loo Ebavere mäe jalamile eksinud öitsilisest, kes nägi seal uhket linna, kust ta ostis pastlad, nahkkindad ja vöö ning jõi kõrtsis õlut. Ärkamise järel oli linn kadunud, kuid pastlad-kindad-vöö alles (Eisen 2000 [1958]: 81–82). Siin kohtub muinasteaduse hüpoteesiga rahvusvaheline jutusüžee, kus inimene satub üleloomulike olendite (nt haldjate, kuradite, maa-aluste) peole, ent pärast ärkamist näeb, et uhke peopaik on kadunud. Sama rahvusvaheline süžee on seotud hulga teiste paikadega; näiteks on peategelane hommikul avastanud ennast kivil keset Ülemiste järve või järve kõrval.²

Nii on Henriku kroonika teade saanud kirjalike allikate vahendusel osaks kohalikust pärimusest, mis ei toimi enam puhtalt suulise süsteemina, vaid vastastikmõjus kirjakultuuriga. Umbes samasuguse mehhanismi kaudu, nagu Ebavere mäe identifitseerimine kroonikas mainitud paigana, pannakse sobivad XIX–XX sajandi suulise maastikupärimuse elemendid tähistama kaugeimat rahvuslikku minevikku, mille ajalugu kirjutatakse suures osas kroonikate ja muude baltisaksa tekstide põhjal (seda nii „Kalevipojas” kui ka näiteks Eesti „muinasparlamendi” paigutamisel Raikkülla, vt Metssalu 2008). Sealjuures võib paikadega suulises kultuuris seotud pärimusvara jääda kirjakuultuuri motiivide varju (Ebavere mäe mainitakse praegu rohkem Henrikule viidates muistsete eestlaste palvepaiga kui üleloomuliku linna asupaigana), nii et pärimus allutatakse rahvusliku ajaloo kaanonile. Pärimuspaiku on hakatud tõlgendama ja tutvustama rahvusliku ajaloo kaudu, samal ajal kui suuline pärimus lähtub pigem kohalikust vaatest.

Kättesaamatute tammikute istutamine eesti kultuuri

Kultuuri kalduvus mitmekeelsusele ilmneb ka „Kalevipojas” (Kreutzwald 2003 [1862], edaspidi viited lugudele ja värssidele), mille kokkupanemisel on kasutatud kultuuri eri allkeeltes käibinud tekste. Seetõttu on tekst kasutatavate kultuurikoodide poolest eripalgeline. August Annist eristab Kreutzwaldi loodusekujutuses kolme kõnelemise viisi: „naiivürgset” ehk rahvalikku, mis sarnaneb folkloori konkreetse ja napisõnalise loodusekujutusega ning pigem viitab ja loendab, kui kirjeldab, ja seejärel kaht Kreutzwaldi kui poeedi isikupärasemat loodusekujutuse viisi, mida Annist seostab vastavalt vararomanti-

² Vt nt EKM ERA, E 28357 (20) < Tõstamaa khk, Pootsi v – Otto Schantz < Madis Schantz (1896).

lise ja klassitsistliku traditsiooniga (Annist 2005: 829–831). See kolmikjaotus peegeldab ka looduslike pühapaikade kujutamist eeposes. Annist märgib rahvalik-naiivse ja Kreutzwaldi isikupärasema ratsionalistlik-sentimentaalse loodusekujutuse vahelist ebakõla, mis tähistabki veelahet suulist ja kirjalikku tüüpi tekstide vahel. „Kalevipoja” rahvalikumask loodusekujutuses on palju ühist kohapärimuslike muistendite loodusepildiga, kuna suure osa eepose tekstist moodustavadki kreutzwaldlikku regivärssi ümber pandud kohamuistendid. Siia kuuluvad näiteks Ülemiste järve ja selle keskel oleva kivi tekkelugu, mida ka vanem pärimus seostab üleloomulike nähetega (II: 443–479), ja Linda muutumine ohvrikiviks, mis on tuntud Iru ämmana (III: 374–383, Iru ämmaga seotud pärimust vt Remmel 2005; Laugaste, Normann 1959, nr 179), samuti lugu sellest, kuidas Raudoja saab alguse surnud nõianeitsist (XV: 260–419). Konkreetse paigaga sidumata ja kunstipärasem – kuid siiski muistendivõttes – on lugu, kuidas Kalevipoeg künnab ja väsib, heidab mäekaldale puhkama ning tema higist sünnivad allikad, kust saab väsimuse ja valu vastu kosutust, parema silmanägemise ja jume (VIII: 737–778).

Annisti hinnangul võib eepose looduskujutust iseloomustada „kui võrdlemisi klišeelist ja üldsõnalist ning peajoontes mitte just eesti- või rahvalaulupäraselt”. Ta lisab, et Kreutzwaldi „isiklik, meeolulataotlev looduskujutus seevastu on paiguti õige tunderikas, eriti öö ja kaugusvaadete luulenduses, ja etendab võrdlemisi suurt osa eepose kui terviku meeolulisel ilmestamisel”. Siin esineb paksudes värvides edasi antud tundelisi õhkamisi ning Taara tammik kui hingemaastik, samuti muud kaduvikku rõhutavad hingematvad maastikud. Säärased lüürilised värsid esinevad eepose lugusid raamivates sisesejuhatustes monoloogidena „vana lauliku” ehk eepose fiktiivse esitaja suus. (Annist 2005: 829–830)

Monoloogides tulevad jutuks ka Taara tammikud ja märgilised tammed: „Kuulge juttusid jumekaid, [---] Mis mulle puistand pihlakasta, / Tulnud teised toomingasta, / Taara tamme tüvikusta” (Sissejuhatuseks: 302, 307–309); „Veeretelen vanu viise, / Mis ma Harjusta arvasin, [---] Taara hiiesta tabasin” (VIII: 68–69, 72); „Taeva küünal, ehatähti, [---] Vaikelt vaatas sinu silma / Muistepõlve muudendusi, / Vaatas Taara tammikuid, / Hiiepuida ilusaid / Haljendavas leheehetes” (VIII: 1, 7–11). Laulik kinnitab, et Kalevipoja-lugusid tuntakse üle maa, loeb üles kõik maakonnad ja nimetab ka Taara tammikuid: „Mine, poega, Pärnumaale, [---] Taara tammiku tahaje, [---] Igas paigas idanevad / Kalevipoja sõnumid” (II: 92, 98, 101–102). Nagu Annist on näidanud, oli vana lauliku kuju eelromantilisest Euroopa eepikas laialt levinud ja Kreutzwaldi lauliku üks eeskujud näib olevat James Macphersoni „Ossiani laulude” nimikangelane (Annist 2005: 611–614).

Kolmas loodusekujutamise viis esineb eepose muinasjutulikes-seikluslikes osades ja ligineb stiililt klassitsismile, Annist seostab seda koidu ja keskpäeva meeoluga (Annist 2005: 829). Kalevipoeg on siin muinaseesti kuningas, kes elab Taara hiie lähedale ehitatud linnuses, laseb laevasõidu kordaminekuks ohverdada Uku kivile ja kogub sõjaretke eel oma sõjaväe Taara tammikusse. Siin kujundavad looduslike pühapaikadena antiikset-heroilist meeolu Taara hiied või tammikud ja Uku kivid. Pühad tammesalud meenutavad antiikse Kreeka või Rooma piksejumala pühamuid. Eepose kirjeldused Uku kivile

ohverdamisest sarnanevad „Iliases” kujutatud kreeklaste ohvritalitustega (nt Homeros 1960: 31–32, teise laulu värsid 394–431).

Sellist antiikeepose väärilist pühapaigakujutust võib näha pärast Kalevi-
poja võitu oma vendade üle jõukatsumisel Saadjärve-äärses hiies („Paistis
päevaveeru vastu / Taara ilus hiiekene, / Mäeharjalt haljendelles / Läikivailla
lehtedella. / Önnerikkas orus voolas / Emajõgi väsimata” (VIII: 236–241)).
Võidu järel kraabib Kalevipoeg ohvrianniks hõbevalget Vetevaimule. Epi-
sood märgib kangelase saamist maastikku kujundavast hiiust kuningaks,
kuid põhineb kohapärimusel: Kalevipoja visatud ohvrikivi ja Saadjärve-lähe-
dane hiis, mille kohalik mõisahärra hävitada lasknud, on pärimusest tuntud
(Meriste 1976). Teine ruumis konkreetsemalt juhatatud Taara pühamu on
eepose tekstis Taaramägi Emajõe ääres, millele Kalevipoeg ehitas oma linna
(„Teise linna Taaramäele, / Emajõe kalda äärde, / Varjuks Taara varvikulle”
(X: 787–789); „Kutsus rahvast kauge’elta / Taaramäele mängimaie” (XII: 484–
485); „Tulin hilja Taara mäelta” (XV: 510)). Siin on ilmselt silmas peetud Tartu
Toomemäge ja küllap sama kohta on eeposes kutsutud „Taara paigaks” („Lae-
vad tulid Ema laineil / Lustil veteveeretusel / Peipsi rannast Taara paika” (XII:
487–489)) ja „Taara aiaks” („Jumalaga, Taara aeda, / Emajõeekene ilusa!” (VIII:
582–583)).

Ülejäänud tammesalud, mis meenutavad antiikseid piksejumala püha-
kohti (vrd ka Philostratose kirjeldust Zeusile pühendatud Dodone tammikust
teoses „Eikones” II: 33, Philostratorum 1825: 103), jäävad eeposes asukohalt
ebamäärasemaks. Eestist välja, vast Norrasse, saaks paigutada Taara tamme-
metsa Kalevi kodumaal: „Põhja piiril seisis pere, / Tugev talu kaljudella /
Taara tammemetsa ääres” (I: 80–83). Ühtlasi öeldakse samas: „Kange Kale-
vite seltsi, / Mehed kui tammed tugevad” (I: 78–79). Sama võrdlust kasutab
autor palju kordi vormelina Kalevipojale viidates.

Ülejäänud kolme mainitud Taara tammikut võib ruumilise ebamäärasuse
tõttu pidada üheks ja samaks paigaks või sama hästi kaheks või kolmeks eri
paigaks. Kõik kolm esinevad Kagu-Eesti, Vene-Läti piirimaade ning Pihkva-
ja Peipsi-lähedaste paikade kontekstis. 19. loos tuuakse valitseja Kalevipojale
sõjasõnumeid: „Pihkva piirilt tõttas poissi, / Teine Läti lagedalta, / Teiselt
poolt Taara tammikut / Kurvastusta kuulutama, / Sõjalugu sõnaldama” (XIX:
755–759). Vastuseks Kalevipoeg „Sõitis sõjaratsu seljas / Tulist Taara hiie
poole, / Kuhu väge kogutie” (XX: 233–235). Kalevipoeg toob ka ehituspuud
Taara tammikust: „Kalev kandis koormakaupa / Linna tarbeks laudasida /
Pikal teel Peipsi tagant, / Kandis kokku tarbepuida, / Tüvikuida tuhandeida /
Vana Taara tammikusta” (XV: 595–600). Viimane värss on omapärane see-
tõttu, et püha ehk puutumatu metsasalu puude kasutamine ehituspuuks on
eesti ja rahvusvahelises traditsioonis keelatud ning toob levinud uskumuse
järgi kaasa pühade puude raiuja või siis tema pere kariloomade surma või
haigestumise.

Eeposes mainitakse neljal korral Uku kivile ohverdamist. Enne linna-
ehituse alustamist ohverdab Olevipoeg Uku kivile (XV: 549–553). Kalevi-
poeg toob laevasõidu eel teadjad reisiõnne nimel ohverdama („Tarkasid veel
tahetie, / Sõnamehi sunnitie, / Tuuletarku tarvitati, / Manatarku meelitati /
Uku kivil ohverdama, / Teele õnne toimetama” (XVI: 281–286)), samuti soo-
vitatakse Uku kivile ande anda enne laevaga teeleminekut (XVI: 1050–1056).

Õndsas priiuseaja kirjelduses „Värsket leenta viidanekse / Uku kivile kingiksi” (XIX: 480–481). Siiski jäävad kõik viited Uku kividele ebamääraseks, nii et pole võimalik viidata ühegi konkreetse kivi asukohale.

Samasse muinasjutulisse-klassitsistlikku liiki võib eeposes lugeda pühade hiite ja tammede mainimised, mis ilmuvad lüüriliste motiividena lauludes, mis on ühe või teise eeposetegelase suhu pandud. Peale Kalevipoja enda kuuluvad lauljate hulka pseudomütoloogilised Murueide tütrede. Sääraseid Taara tammikuid võib käsitada muinasjutuliste-fiktsionaalsete paikadena, millele tuntud geograafias ei peagi midagi vastama.

Seega esineb Taara tammik „Kalevipojas” pigem kättesaamatu idealiseeritud mineviku, muistse vabadusaja või meelerahu tähistajana, mitte konkreetsest määratletud paigana. Säärased motiivid ei viita üldiselt paikadele, kuhu oleks võimalik lugejal minna või mida kaardil näidata, vaid pigem kadunud minevikule, mida vana laulik taga igatseb, või mõnele muule abstraktsemale kujutlusele. See on iseloomulik ka teistele uuematele kultuuritekstidele, kus „Taara tammikut” kasutatakse samal kombel, kui Kreutzwaldi „vana laulik” seda teeb. Tihtipeale lisandub aimdus, et Taara tammikud on kunagi ammu maha raiutud, mispuhul võib lisaks viitele puuslike raiumisele Henriku kroonikas kahtlustada kaudset püha Bonifatiusse legendi mõju: seal raius hessenlaste juurde lähetatud misjonär maha püha tamme.

Kreutzwaldi ja tema kaasaegsete kirjutiste diskursusse kuulub C. R. Jakobsoni luuletus „Veel pole kadund kõik” (Linnutaja 1870: 11), mis ühendab muistse vabadusaja, rahva orjastamise ja vabadusaate kaasaegse jalge alla tallamise motiivid Taara tammikutega. Võrreldes Macphersoni ja Kreutzwaldiga on Jakobson optimistlikum, öeldes: „Ei enam kurbuskeelil / Nüüd taha kaevata.” Ta soovib Taara tammikutest kostva hääle toel taas vabadust taotleda: „Te’ Taara muistsed tuuled, / Oh tõuske jälle teal!”; „Sest Taara tammitules / Veel kuulen kanget healt; / Kõik ennemuistsed tuuled / Ei ole kadund sealt!” (Linnutaja 1870: 11) Luuletus on Aleksander Kunileiu viisistatuna levinud ka koorilauluna, mis on andnud sellele laiema kandepinna kui üksnes raamatus avaldatud tekstile: seda on peast teadnud mitu põlvkonda koorilauljaid ja kuulnud suur hulk kuulajaid pidulikel sündmustel. Jakobsoni Taara tammik viitab territoriaalselt kogu Eestile, mitte ühelegi konkreetsele paikale, tähistades kodumaad ja vabaduseiha üldiselt. Seda tammikut ei ole võimalik tee ääres näidata, erinevalt Kalevipoja heidetud kivist. Samal kombel esitab „püha pärnapuud” Gustav Wulff-Õie kirjutatud koorilaul „Õrn ööbik” (sõnad Karl Rammi viisile, esmakordselt ilmus 1883. aastal Eesti Postimehe lisalehes). Siin on vastandatud mõisa õu ja püha pärnapuu talupoja akna all. Seegi on pigem rahvuse kujutletud pühapaik, mitte külakonna ühine mälu-paik.

Näidet, kuidas linnamägede, kalmete ja osa looduslike pühapaikade muististena arvele võtmise ja maastikul tähistamise järgselt on jätkatud romantilist leiutatud traditsiooni, pakuvad ansambli Metsatöll plaadi „Hiiekoda” (Metsatöll 2004) mõne laulu sõnad. Laulus „Lahinguväljal näeme, raisk!” esinevad värsid „Täna lähme võitlemaie, / läbi hiie, läbi laane” ja „külmast kanged kivilalmed”. Kodu, võitlus ja pühad tammed on mitmel puhul ühendatud hiie mõistega: „me hinges võitluses on hiiekoda / ja kodu Taara tammede all!” (laul „Merepojad”); „Ma mäletan sõda mis röövis mu aated / Ma mäletan sõda

mis tormina laastas mu maad / Ma mäletan hiit kus ohvrina lamas mu isa / Ma mäletan hiit kus voolas mu vendade veri”, „Mu maa on minu hiie koda” (laul „Hiiekoda”).

Tänapäeva eesti kultuuris vastab igale Kreutzwaldi looduslike püha-paikade kujutamise viisile ka maastikupraktikate kimp. Esiteks: vanale suulisele traditsioonile on lähim pühapaikade dokumenteerimine ja meelespidamine konkreetsete maastikuobjektidena. See on endale aseme leidnud kirja-kultuuri perifeerias, kus assimileeritakse suulisi tekste kirjaliku dominandiga kultuuri. Tähtsaimad info valdajad on siin head suulise kultuuri tundjad (vastandina on vast iga kohapärimuse koguja kohanud kirjakultuuri mallides mõtlemaid inimesi, kes suunavad ta muuseumi või raamatukokku või viitavad raamatule, kus olla kõik kirjas). Samuti kuulub sellele väljale koduloolaste tegevus, kes leiavad seoseid suulise maastikupärimuse ja kirjutatud rahvusliku ajaloo vahel ja kellelt pärineb hulk Henriku kroonikas mainitud paikade äratundmisi kohalike pärimuspaikadena.

Teiseks toimib Taara tammik rahvuse kujutletud, virtuaalse pühapaigana. Rahvusromantilist tammesümboolikat viljeletakse kinnitusega, et muistsete eestlaste püha puu oli tamm (vt lähemalt Heinapuu 2010). See suhtumine kannab edasi Kreutzwaldi moodi õhkamist kadunud muinaseesti hiite järele, näiteks lihtsustunud arusaamas, et hiied hävitati ristisõja ajal ja hiieasemetele on ehitatud kirikud, mistõttu peetakse hiisi praktiliselt kättesaamatuteks, kuigi tegelikult on Eestis avalikkusele kättesaadavad näiteks 452 kultuurimälestiseks tunnistatud ajaloolist looduslikku pühapaika (Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad 2008: 12).

Kolmandaks: „Kalevipoja” klassitsismile läheneva loodusekujutusega (Annist 2005: 829) sarnaneva pühapaikade käsituse jätkuks on viimasel ajal hoogu kogunud tava istutada tammikuid, millega viidatakse otse või kaude Taara tammiku mõistele. Selle üks varasemaid näiteid oli Teise maailmasõja eelne algatus rajada Sõjamäe hiis (vt Vakker 2012: 190–191). Praegu kannab see paik Jüriöö pargi nime, selle ümber on kasvanud Lasnamäe linnaosa. Pargi klassitsistlike sammastega tsiviilreligioosses rajatises tähistatakse igal aastal sõjaväeliste kombetalitustega vabariigi aastapäeva, võidupüha ja mälestatakse Jüriöö ülestõusu, samuti annavad seal pidulikult Eesti Vabariigile vannet Vahipataljoni noorsõdurid. Sarnase funktsiooniga on Harjumaale Loo alevikku rajatud Vabaduse hiis, mille kombestik on seotud maakaitsepäeva pidamisega 23. juunil. Hiis moodustub tammedest, mida on istutanud Harju maakonna omavalitsusjuhid ja Kaitseliidu Harju maleva juhatuse liikmed 2005. aastast alates. Paik on rajatud XI–XIII aastasajal kasutatud ja seega muistse vabadusvõitlusega seostatava Proosa kivikalme lähedusse (vt nt Loo aleviku arengukava 2010: 8). Aastail 2004–2007 Tartu linnapeana teeninud Laine Jänese (praegu Randjärv) algatusel on rajatud Tartu linna tammik, kuhu istutavad tammesid linna aukodanikud ja endised linnapead, seda nimetati mõtte idanemise aegu otsesõnu Taara tammikuks. Lisaks sellele on Eesti Vabariigi 100. aastapäeva tähistamiseks võetud Riigikantselei eestvedamisel istutada tammikuid üle Eesti. Säärased algatused seovad tänapäeva Eesti institutsioone muistsete Taara tammikutega.

Noori tammesid on suuremal hulgal istutatud vähemalt ühel juhul ka pärimuses tuntud vanasse pühapaika pärast seda, kui koduloolane Helmut

Elstrok koos Viru-Nigula muinsuskaitseeltsiga algatas 1988. aasta sügisel Samma ehk Tammealuse hiie „taastamise” Viru-Nigula lähedal. Algatusega liitusid Tartu muinsuskaitseklubi Tõlet taara- ja maausuhuvilised. Sonda metskonna kaasabil toodi kohale tammeistikud, pilda ehk vitsaga määrati istutamiskohad ning 20. mail 1989 istutati Tõleti ja Viru-Nigula muinsuskaitseeltsi korraldusel sadakond noort tamme. (Kaasik 2017: 256; Heinapuu 2010: 128)

Rahvuslik identiteet ja rahvusvahelised motiivid

Et tasakaalustada rahvusliku eripära rõhutamist, tuleks meeles pidada, et nii kirjakultuur kui ka suuline kultuur on avatud suhtluseks oma lähemast kultuuripiirist väljaspoolsetega, kumbki on laiema rahvusvahelise kultuuripildi osa. Nii on rahvuslus olnud rahvusvaheline moenähtus, mis kohandab samu malle ja lugusid eri rahvustele, säilitades rõhuasetuse, et just see rahvus on eriline ja teistest erinev. Andersoni järgi oli rahvusluse kujunemiseks Euroopas ja sealhulgas Ida-Euroopas vaja kahte komponenti: rahvuslikku kirjakeelt ja rahvusvahelist rahvuse malli, mida „piraatluse” korras teistelt rahvustelt üle võtta ja kohalikele oludele kohandada (Anderson 2006: 67–82).

Eesti rahvuslus kordab ühe oma põhiloona varianti saksa rahvusluses tuntud suurest vabadusvõitlusest impeeriumi vastu (Schama 1995; Tamm 2012). Agressorist suurvõim üritab alistada vabadust armastavat ja looduslähedast väiksemat rahvast, mis lõpuks ei õnnestu. Loo saksa variandis on impeeriumi rolli täitnud nii Rooma impeerium (Rooma väepealike katsed alistada germaanlasi ja lüüasaamine Arminiusest) kui ka Napoleoni Prantsuse keisririik. Eesti variandis on agressoriteks sakslased: saksa päritolu ristirüütlid ja hiljem Landeswehr. Säärast Andersoni nimetatud „piraatlust” leidub eesti rahvuse kujundamisel ka põhinarratiivist väiksemate ehituskivide juures.

Nii rahvuslus kui ka rahvalik usk on rahvusvahelise kultuurisüsteemi osad, mis võtavad lokaalselt eripäraseid kujusid, korraldades laiemalt levinud elemente kohalikesse konfiguratsioonidesse ja kohandades neid. Suulise folkloori ehitusklotsid on rahvusvahelised: värvikamad motiivid, lood ja uskumused rändavad ja on levinud laial alal ja paljudes keeltes. Samuti on Euroopa kirjakultuuris antiikajast saati palju ühist, mis on sünenenud ja püsinud üle keelepiiride käivas pidevas suhtlus- ja tõlkeprotsessis. Need kaks rahvusvahelist kultuuri põimuvad ka XIX aastasaja eesti rahvaluule üleskirjutustes, mis on üks suulise ja kirjaliku kultuuri omavahelise suhtluse paiku (vt nt Kikas 2010: 65–72).

Kuigi pühapaigad ja olulisena tajutud paigad on tugevalt seotud kohaliku identiteediga, on ka looduslikud pühapaigad üle ilma tuntud nähtus. Siiski tuleb ette, et jõukamatel aegadel on neisse pühakodasid ehitatud. Ka Akropoli mägi Ateena linna kohal on looduslik pühapaik, millele on rajatud templid, Paani koopaid mäekülje sees võib siiani pidada olulise inimõjuta looduslikuks pühapaigaks. Praeguseks kõikjal kättesaadavate Akropoli tempelite pildid on varjutanud teadmise, et usulised toimingud mäel keskendusid varem linna kaitsja Athena õlipuule ja väikesele soolase veega lohule, mis

märgib kohta, kus maad tabas Poseidoni kolmhark lahingus, milles veejumal jäi alla Athenale, kes siis sai Ateena kaitsjaks. Kuigi lohu ümber on ehitatud Erechteioni tempel, pidi lohk jääma taevale avatuks. (Burkert 1985: 85–87)

Samamoodi, kui pühadele mägedele ehitatakse jõukuse ja poliitilise tahte toel või religioonivahetuse ajal pühakodasid (ka varasemaid usulisi keelde rikkudes), võib püha allikas saada kaevurangid (nt Karkuse hiiekaev Ambla kihelkonnas, vt Remmel 1998: 135) või purskkaevu – mitmel pool Lääne-Euroopas on kombeks purskkaevudele münte ohverdada nagu allikatesse – või siis muutuda linnapargi tiigiks, nagu on juhtunud Soomes Turu linnas Kupittaa allikaga, mis on pärimuse järgi seotud Soome ristiusustaja piiskop Henrikuga ning oli ilmselt püha allikas ka ristiusustamise eel. On hakanud kõlama väited, nagu oleks Euroopa looduslikud pühapaigad enamasti hävinud (nt Ramakrishnan 2003). See üldistus võib laias plaanis paika pidada (kui võrrelda tööstusrevolutsiooni järgset Lääne-Euroopat teiste maailmajagudega, vt nt Valk 2017: 151–155), kuid selle vaatenurga tasakaalustamiseks võib viidata Simon Schama käsitlusele, mille eesmärk on näidata õhtumaiste traditsioonide varal, et „inimsoo kultuurilised harjumused on alati jätnud ruumi looduse pühadusele” (Schama 1995: 18).

Kreeka kultuur avastas oma ajaloolise sügavuse romantismiajal, kui klassikaline kirjavara sai ligipääsetavaks kreeka haritlastele eksiilis ja kodumaal; sellele järgnes pärast iseseisva Kreeka kuningriigi asutamist uue kreeka kultuuri loomine, mis pidi olema antiikse vääriline (Anderson 2006: 72–73). Ühise mälu olulisust vene rahvuse kujunemisel on märkinud Juri Lotman: „Ühise rahvusliku mälu olemasolu oli märgiks rahvuskollektiivi eksistentsist ühtse organismina” (Lotman 2010: 34). Samalaadset rolli, nagu antiikne kirjavara kreeka kultuuris, on eesti kultuuris mänginud ehk enim üksiku tekstina Henriku Liivimaa kroonika, mis on andnud lähtekohad eesti kultuuri ajaloolise sügavuse ning muistse eesti kultuuri väljajoonistamiseks, vastavalt romantismiaja arusaamadele. Nii on loodud rahvuse ühist mälu, mis pidi kohalikud kogukonnad liitma üheks rahvuskogukonnaks. Tegu on leiutatud traditsiooniga Eric Hobsbawmi (1983) mõttes, mis tekkiva ühiskonna rahvuseks kokku liidab.

Ärkamisajajärgne eesti identiteet ja selle tähistamise viisid on suures osas rajatud XIX sajandi romantismi vaimus loodud müütidele. Tänapäeva eesti identiteet eeldab rahvuse kujutletud kogukonda. Erinevalt sunnismaise agraarühiskonna paikkondlikult kokkukuuluvast külakogukonnast, mida ühendasid maakasutus ja sugulus- ning põlvnemissuhted, hoiab rahvuse kujutletud kogukonda koos ühine kirjutatud ajalugu, mida levitatakse kooliõpikute kaudu. Nähtavates ja kogetavates paikades muinasaega rahvusliku mälu siduvaid mälupaiku on loodud pärast 1920. aastat, säärased mälu- paigad on aidanud Eesti riiki legitimeerida ja eestlastel minna lähemale oma rahva kujutletud muistsetele juurtele.³ Eesti rahvuslikule identiteedile olulised maastikumärgid erinevad paikkondlikest maastikumärkidest, mis olid olulised agraarsetele kogukondadele.

³ „Mälupaigad saavad alguse tundeist, et ei ole spontaanset mälu, et me peame tahtsi looma arhiive, pidama aastapäevi, korraldama pidustusi, esitama ülistuskõnesid, notariaalselt tõestama ostu-müügiakte, kuna selliseid asju ei tule enam loomulikult ette,” on märkinud Pierre Nora (1989: 12).

Eesti looduslike pühapaikade kujutamisel on kirjakultuuri eri traditsioonide vaheline dialoog olnud viljakam kui tõlge suulisest kultuurist kirjalikku. Tänapäeva eesti kirjakultuuris valitsevad looduslike pühapaikade motiivid, nagu püha tammepuu või tammik Taarale pühendatud hiiesaluna, pole mitte eesti kultuurile ainuomased, vaid on pärit kirjakultuurist ja levinud kogu Euroopas. Siiski on nende motiividega nüüdseks seotud allusioon, justnagu kannaksid nad midagi eesti kultuurile ainuomast. On paradoksaalne, et kimp märke ja motiive, mis kuuluvad tugevaimate rahvusliku identiteedi tähistajate hulka ja kannavad eestluse ürgse ja kõige põlisema tuuma tähendust, on õigupoolest laenatud Euroopa rahvusvahelisest kultuuripärandist, millele on kombeks muistsele eestlusele viidates pigem vastanduda.

Rääkides sümbolsetest maastikest, märgib Kati Lindström, et eesti ja läti rahvussümbolid on väga sarnased, kuid neid tajutakse puhtalt eesti või puhtalt läti sümbolitena, lugedes Edmunds V. Bunkše (1999, 2004) järgi näidetena üles eraldi talukohtade kujutised ühes äratuntavate ehitiste ja ümbritsevate põldude-metsadega, hajaasustuse mustrid, suured tammepuud, lilleaasad ja võimsad rändrahnud (Lindström 2008: 228).

Haritlaste ringist on koos rahvusliku ideoloogia, eestikeelse kirjavara ja ametliku haridusega laiemalt levinud looduslike pühapaikade mõistmise mall, mis allutab endale kohalikke pühapaiga- ja muid maastikutraditsioone. Pärimusmaastike tõlgendamisel on kirjanduslikku päritolu motiivid ladestunud uue kihina paikkondlikku kohapärimusse (vrd nt Metssalu 2008). Ülo Valgu sõnul (2012: 856) nähti romantismiajal folklooris muinaspärandit, mis löödi lahku selle kandjatest, esitajatest ja nende argielust. Hiimäest saab muistse vabadusvõitluse mälestis, mille juures pole enam oluline kohaliku tähtsusega üleloomulike olendite lepitamine uudseandidega ega talupoja argielulised õnne- ja tervisemured („argielu kordaminek”, vt Valk 2017: 143). Pühast männitukast võib rahvuslikult ärganud kirjatundja abiga saada Lembitu-aegne Taara tammik.

Looduslikud pühapaigad tänapäeva kultuuris

Kohaliku traditsiooni osad, mis ei ühildu valitseva malliga, võivad kaduda või nihkuda kultuuri perifeeriasse – mittekultuuri ehk kultuuri unustatud või tõrjutud ossa, mis funktsionaalselt kuulub küll kultuuri hulka, kuid ei täida selle reegleid (Lotman 2010: 31). Eesti pühapaigad, mis haakuvad kinnistunud rahvusliku ideoloogiaga halvemini, ei leia väärtustamist võrdväärselt nendega, mis seonduvad paremini muistse vabadusvõitluse või tammesaludega. Pühade tamme hegemoonia kirjakultuuris võib raskendada juurdepääsu varasemale pärimusele, juhul kui on omaks võetud arusaamine, et pühapaik peaks olema eelkõige tammik. Nii võib muistse priiuseaja paleus takistada lähema mineviku talupojakogukonna maastikupärimuse mõistmist.

Tänapäeva kultuuri seisukohalt on küsimus selles, kas ja mil viisil rahvaliku usu looduslikud pühapaigad on tähenduslikud: kas nad on pelgalt materiaalse elu faktid ehk mittemärgid või on neil täiendav sotsiaalne ehk märgiline mõte, laenates väljendust Lotmanilt (2010: 38). Võib küsida, millistele kultuuri allsüsteemidele vanad looduslikud pühapaigad tähenduslikud on.

Pühapaiku võib mõtestada a) rahvaliku usu kontekstis ehk kogukonnas suuliselt ja jälgendamisega edasi antud traditsiooni jätkates; b) olulise nähtusena territoriaalselt hajusa ja väikese grupi kultuuris (nt maausulised ja taarausulised); c) loodusväärtustena; d) ajaloolise või rahvusliku mälu kandjatena või e) kohaliku kogukonna kokkukuuluvust tähistavate märkidena.

Sellest, kuidas ja kas nende süsteemide kultuurikoodid on vastastikku tõlgitavad või arusaadavad, sõltub, kas kultuuri eri allsüsteemid on omavahel kooskõlas või konfliktised. Kui tähistused on vastastikku tõlgitavad, võib rahvusliku mälu ühine pind anda võimalusi säilitada allsüsteemide ühisosa. Konflikte võib sündida siis, kui kirjakultuuril põhineva ruumilise planeerimise korra kujundajad ei tunnista suulist kultuuri võrdväärse vestluspartnerina ja suuline kultuur jääb nende jaoks mittekultuuri ning vastupidi, suulise kultuuri tundjate ja väärtustajate jaoks jääb ametkondlik asjaajamine bürokraatlikku mittekultuuri, mis ahendab omavahelise mõtteka dialoogi võimalusi. Suulist maastikupärimust võib ka pärast kirjanemist pidada ebausaldusväärseks, kuna see ei vasta samadele tõeväärtuse kriteeriumidele kui kirjaliku asjaajamise dokumendid. Juhul kui vanu pühapaiku ei tunta enam väärtuslikena ja pole kergesti kättesaadavaid kirjalikke jälgi nende staatusest pühapaikadena, võib teadmatus avada tee nende paikade materiaalsele ümberkujundamisele, isegi kui arhiivides või erialakirjanduses on olemas raskemini kättesaadavaid üleskirjutusi neid paiku puudutavast suulisest pärimusest, mis ei kuulu enam käibivasse kultuuri.

Üldjuhul ei ole suulisel kultuuril, erinevalt kirjalikust, täpset, aastasadade taha ulatuvat ajaloolist mälu (Ong 2002: 64–69, 78–98). Kohaliku kirjakultuuri arenedes nähti vajadust koguda, luua või leiutada eesti rahvusele teiste kirjakultuuridega võrreldav ajalooline mälu, kuna kirjalik kultuur vajab ajaloolist sügavust. See annab võimaluse vanema traditsiooni elementidel kohaneda ja edasi kesta, ristudes uuemate kultuurinähtustega ja leides oma koha uues kultuurisüsteemis. Osa varasemat suulist pärimust on maastiku, ühiskonna ja kultuuri muudatuste tõttu jäänud mittekultuuri ning seejärel kas käibelt kadunud ja säilinud üksnes sõnadena paberil (kirjalikult talletatud pärimus) või siis jäljetult kadunud (talletamata suuline vm käitumuslik pärand). See kinnitab Lotmani tähelepanekut, et „ainult ühte või teise märkide süsteemi üleviidu võib saada mälu omanduseks [---]. Ei ole juhuslik, et igasugune kultuuri hävitamine kulgeb läbi mälu hävitamise, tekstide puhastamise ja seoste unustamise.” (Lotman 2010: 33)

Kirjakultuurile aktsepteeritava ajalise sügavuse andmiseks oleks raske looduslike pühapaikade kasutuselevõtu aega dateerida üksnes suulise pärimuse põhjal, kuna traditsiooniline pühapaik võib olla olnud kasutuses tuhat või sada aastat (vt nt Jonuks jt 2014). Puht teadusliku metodoloogia vaatenurgast oleks täpsema uurimiseta ebakorrektno eeldada nii seda, et kõik teadaolevad traditsioonilised looduslikud pühapaigad on kasutusele võetud suhteliselt hiljuti, kui ka seda, et need paigad on pühad olnud väga kaua. Dateerida tuleks iga paika eraldi, ühendades pärimusteaduste, arheoloogia, ajaloo ja loodusteaduste meetodeid (vt ka Äikäs 2011; Valk 2007; Leibak 2007), võttes arvesse paiga liigikooslusi, kohanimeajalugu ning muid kaudsemaid andmeid. Põhjalikumate uuringutega valmiva representatiivse valimi pühapaigabiograafiate

põhjal saaks teha järeldusi Eesti looduslike pühapaikade ringluse ajaloolise dünaamika ja kiiruse kohta.

Domineeriva kultuurikoodi vahetus on langenud ühte maastiku murrangutega (linnastumine ja maaomandi-maakasutuse ümberkorraldamine), mis kokku tähendab üleminekut ühelt kultuuritüübilt teisele, samuti kui murrangud, millest vene kultuuris räägib Lotman (2010: 40–60). Eesti looduslike pühapaikade saatust kinnitab Denis Cosgrove'i (1998) teesi, et iga ühiskonnakord loob endale ise sümboolsed maastikud. Siiski säilib kultuuris ajas muutunud kujul olulistena vanu maastikke või vähemalt nende elemente, nagu näiteks maharaiumisest pääsenud osa hiiest või üksik pühapuu või hävinud pühapuu kohale kasvanud uus puu (nt Ülendi hiiepärn Hiiumaa lääneotsas), kuigi neid mõtestatakse teisiti kui varem.

Arhiividesse kogutud kohapärimuse digiteerimine ja looduslike pühapaikade inventeerimine annab võimaluse praegustele kogukondadele ja huvirühmadele säärase varasemates ühiskonnakordades oluliste maastikega suhestuda ja neid ära tunda, nii et maastikutundmises võiks püsida järjepidevus ka hoolimata ühiskondlike olude muutumisest.

Kokkuvõtteks

Suulises agraarkultuuris on looduslikud pühapaigad osa pärandmaastikust: igapäevase maakasutuse tavadega põimuvad pärimuses mütoloogilised motiivid ja maailmakorda selgitavaid lood (sh rahvusvahelise levikuga motiivid ja süžeed), mis on seotud konkreetsete kohtadega. Sel kombel hoiab pühapaikade pärimus maailma sidusust, kogukondlikud ühised rituaalid pühapaikades aga ka kogukonna sidusust ja kogukonnale olulisi suhteid üleloomulike olenditega.

Seevastu eesti kirjalikus kultuuris on vanema maastikupärandi hulka kuuluvad looduslikud pühapaigad, aga ka looduslike pühapaikade või vastavate antiiksete või Lääne-Euroopa sümbolsete maastike eeskujul uuemal ajal loodud maastikud asunud tähistama kaugemat rahvuslikku minevikku, mis enamasti seostub muistse vabadusvõitluse eelsete ja aegsete sündmustega. Kohalikud pärimuspaigad toetavad sedakaudu rahvuslikku identiteeti.

Samal ajal valitseb eesti kirjakultuuris pühapaikadest kõnelemise viis, mis ühendab eesti kultuuri baltisaksa kirjakultuuri kaudu ülejäänud Lääne-Euroopa ja antiigi pärandiga. Seda kinnitab ka „Kalevipoja” teksti lähem vaatlus. Looduslikest pühapaikadest nimetatakse eepose tekstis otsesõnu kõige enam tammikuid. Enamasti esinevad Taara tammikud eeposes idealiseeritud muistse priiuseaja hõllandustena ning neid viiteid on raske siduda konkreetsete kohtadega ruumis. Säärane hiitest ja muudest looduslikest pühapaikadest kõnelemise viis, mis igatseb taga maharaiutud pühi tammesalusid, esineb tihti ka hilisemates kultuuritekstides. Erandlikult viitab „Kalevipoja” tekst täpsemalt hiiele Saadjärve lähistel ja ilmselt ka Tartu Toomemäele, mida on võimalik konkreetsete paikadena tuvastada.

Viited Uku kivile ohverdamisest kannavad eepose tekstis sarnast antiikset-heroilist vaimu kui pühad tammesalud. Kuid teisalt on kangelaseepose keelde tõlgitud ka teksti kohapärimusse kuuluva muistendivaraga ühendav lugu Iru ämma ning Ülemiste järves oleva rändrahnu sünnist. Sarnaselt kan-

dub kirjakultuuri tekstide allhoovustes edasi ka üksikasjalikku kohapärimust, mis sel viisil leiab kokkupuutepunkte uuemale kirjakultuurile omase maastike mõtestamise kontseptuaalse süsteemiga. Niisugused kokkupuuted on näited sellest, kuidas kultuuri suuline ja kirjalik allsüsteem omavahel suhtlevad, nii et tekste tõlgitakse ühest allsüsteemist teise. Kuid tõlke käigus tekstid ja motiivid muutuvad, et kohaneda allsüsteemiga, millesse neid tõlgitakse. Sel kombel kujunenud maastikukäsitlus annab omakorda võimaluse hakata looma uusi sümboolseid maastikke, mis sobiksid kirjeldatud elementidest sündinud käsitusega paremini kui vanemas suulises kohapärimuses kirjeldatud paigad.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)
E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

Kirjandus

- Anderson, Benedict 2006. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised edition. London–New York: Verso.
- Annist, August 2005. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Bunkše, Edmunds V. 1999. Reality of rural landscape symbolism in the formation of post-Soviet, postmodern Latvian identity. – *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, kd 53, nr 2–3, lk 121–138.
- Bunkše, Edmunds V. 2004. Of oaks, erratic boulders, and milkmaids: The poet Imants Ziedonis and art as mediator between discourses about rural landscapes. – *European Rural Landscapes: Persistence and Change in a Globalising Environment*. Toim Hannes Palang, Helen Sooväli, Marc Antrop, Gunhild Setten. Dordrecht: Springer, lk 137–149.
- Burkert, Walter 1985. *Greek Religion*. Tlk John Raffan. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cosgrove, Denis E. 1998. *Social Formation and Symbolic Landscape*. 2nd edition. Madison: Wisconsin University Press.
- Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2008–2012. Tallinn: Kultuuriministeerium, 2008. https://www.kul.ee/sites/kulminn/files/looduslikud_pyhapaigad_arengukava_2008_2012.pdf (17. II 2019).
- Eesti looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2015–2020. Tallinn: Kultuuriministeerium, 2015. https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/content-editors/ALPAK/alpak_arengukava_2015-2020.pdf (17. II 2019).
- Eisen, Matthias Johann 1920. *Eesti kohalikud muistejutud*. Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus.
- Eisen, Matthias Johann 1996 [1918]. *Esivanemate ohverdamised*. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Mats.

- Eisen, Matthias Johann 2000 [1958]. *Esivanemate varandus*. Kordustrükk. Koost, toim Herbert Tampere. Tallinn: Sinisukk.
- HCL = Heinrici Chronicon Livoniae. Henriku Liivimaa kroonika. Tlk Richard Kleis, toim ja komm Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Heinapuu, Ott 2010. Taara tammikud: ideaalse pühapaiga tung tekstist maastikule. – *Acta Semiotica Estica*, kd 7, lk 102–138.
- Heinapuu, Ott 2016. Agrarian rituals giving way to Romantic motifs: Sacred natural sites in Estonia. – *Sign Systems Studies*, kd 44, nr 1–2, lk 164–185.
- Heinapuu, Ott 2018. Reframing sacred natural sites as national monuments in Estonia: Shifts in nature-culture interactions. – *Framing the Environmental Humanities*. Toim Hannes Bergthaller, Peter Mortensen. Leiden: Brill, lk 86–102.
- Hobsbawm, Eric 1983. Introduction: Inventing traditions. – *The Invention of Tradition*. Toim E. Hobsbawm, Terence Ranger. London: Cambridge University Press, lk 1–14.
- Homer os 1960. *Ilias*. Tlk August Annist. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ingold, Tim 2000. *The perception of the environment*. London: Routledge.
- Jonuks, Tõnno 2007. Holy groves in Estonian religion. – *Estonian Journal of Archaeology*, kd 11, nr 1, lk 3–35.
- Jonuks, Tõnno, Veldi, Martti, Oras, Ester 2014. Looduslikud pühapaigad – uue ja vana piiril. – *Vikerkaar*, nr 7–8, lk 93–108.
- Kaasik, Ahto 2017. Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad. Tallinn: Pegasus.
- Kikas, Katre 2010. Rahvaluulekoguja raamatuid otsimas. Hans Anton Schults. – *Acta Semiotica Estica*, kd 7, lk 64–101.
- Koski, Mauno 1967. *Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue*. I kd. Turku: Turun yliopiston julkaisuja.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2003 [1862]. *Kalevipoeg*. Üks ennemuistne jutt kahekümnes laulus. 18. trükk. Tallinn: SE&JS.
- Laanes, Eneken, Kaljundi, Linda 2013. Eesti ajalooromaani poeetika ja poliitika. Sissejuhatus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 561–578.
- Laugaste, Eduard, Norman, Erna 1959. Muistendid Kalevipojast. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Leibak, Eerik 2007. Hiied kui loodusobjektid. – *Looduslikud pühapaigad: Väärused ja kaitse*. Koost Ahto Kaasik, Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, Maavalla Koda, Õpetatud Eesti Selts, lk 173–182.
- Lindström, Kati 2008. Landscape image as a mnemonic tool in cultural change: The case of two phantom sceneries. – *Koht ja paik. Place and Location. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics VI*. Toim Eva Näripea, Virve Sarapik, Jaak Tomberg. Tallinn: Estonian Academy of Arts, Estonian Semiotics Association, lk 227–238.
- Linnutaja 1870 = Lauliku C. R. Linnutaja laulud. Esimene krantsikene. Tartu: H. Laakmanni kulu ja kirjadega trükkitud.
- Loo aleviku arengukava 2010–2020. Jõelähtme vald: Loo aleviku eestseisus, 2010. http://www.looalevik.ee/wp-content/uploads/2012/05/LOO_ALEVIKU_ARENGUKAVA-2010-2020.pdf (16. III 2019).
- Looduslikud pühapaigad. Juhend kaitsealade valitsejatele. Kaitsealade kultuuri-liste ja vaimsete väärtuste töörühm koostöös UNESCO programmiga „Inimene

- ja biosfäär”. (Maailma Kaitsealade Komisjon. Kaitsealade hea tava suunised 16.) Toim Richard Wild, Christopher McLeod. Tlk Anna-Liisa Lutsar. Tartu: Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda, Keskkonnainvesteeringute Keskus, 2011. https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/content-editors/ALPAK/iucn_sns_estonia.pdf (17. II 2019).
- Lotman, Juri 2010. Kultuuriüpoloogiast. Tlk Kadri Tamm, Tanel Pern, Silvi Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lowenthal, David 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meriste, Valev 1976. Kalevipoja lingukivid Saadjärve ääres. – *Eesti Loodus*, nr 6, lk 408–410.
- Metsatöll 2004. Hiiekoda. [CD-plaat.] Tallinn: Nailboard Records.
- Metssalu, Jüri 2008. Ajalookirjutuse mõjust kohapärimusele Raikküla näitel ehk katse tuvastada maa-alune tee munkade juurest muistsete vanemateni. – Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiiemäele. Toim Eda Kalmre, Ergo-Hart Västriik. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 317–353.
- MuKS = Muinsuskaitseeadus. Riigi Teataja I, 19.03.2019, 13. <https://www.riigi-teataja.ee/akt/119032019013>
- Nora, Pierre 1989. Between memory and history: *Les Lieux de Memoire*. – *Representations*, kd 26, Spring, lk 7–24.
- Oinas, Felix 1994. Kalevipoeg kütkeis. – F. Oinas, Surematu Kalevipoeg. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 11–37.
- Ong, Walter J. 2002. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London–New York: Routledge.
- Philostratorum *Imagines et Callistrati Statuae*. Toim Friedrich Jacobs. Leipzig: Libraria Dyckiana, 1825.
- Puss, Fred 1995. Puudega seotud pärimused ja traditsioonid Eesti rahvakultuuris. Proseminaritöö. Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis.
- Pühad kivid Eestimaal 2011. Koost Mall Hiiemäe. Tallinn: Tammerraamat.
- Ramakrishnan, Palayanoor Sivaswamy 2003. Conserving the sacred: The protective impulse and the origins of modern protected areas. – *The Full Value of Parks: From Economics to the Intangible*. Toim David Harmon, Allen D. Putney. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, lk 27–42.
- Remmel, Mari-Ann 1998. Hiie ase: hiis eesti rahvapärimuses. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Remmel, Mari-Ann 2005. Iru Ämm ja Linda kivi. – *Eesti Loodus*, nr 6, lk 38–40.
- Remmel, Mari-Ann 2014. Kohapärimuse mõiste, uurimisluhu ja tunnusjooned. – Muistis, koht ja pärimus. II kd. Pärimus ja paigad. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond, lk 13–70.
- Schama, Simon 1995. *Landscape and Memory*. New York: Vintage Books.
- Sutrop, Urmas 2002. Taarapita – saarlaste suur jumal. – *Mäetagused*, nr 16, lk 7–38.
- Tamm, Marek 2012. Monumentaalne ajalugu. Esseid Eesti ajalookultuurist. Tallinn: SA Kultuurileht.
- Vakker, Triin 2012. Rahvusliku religiooni konstrueerimise katsed 1920.–1930. aastate Eestis – taara usk. – *Mäetagused*, kd 50, nr 1, lk 175–198.

- Valk, Heiki 2007. Looduslikud pühapaigad kui muistised: arheoloogia vaatenurk. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Koost Ahto Kaasik, H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool, Maavalla Koda, Õpetatud Eesti Selts, lk 135–182.
- Valk, Heiki 2017. Eesti maarahva kultuuripildist keskajal ja varauusajal arheoloogia andmetel: olud ja koht laiemal taustal. – Eesti Vabariigi preemiad 2017. Teadus. F. J. Wiedemanni keeleauhind. Kultuur. Sport. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 138–161.
- Valk, Ülo 2012. Regivärsist rahvuslikku esoteerikasse. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 854–858.
- Äikäs, Tiina 2011. From fell tops to standing stones: Sacred landscapes in Northern Finland. – *Archaeologica Baltica*, kd 15, nr 1, lk 16–22.

Ott Heinapuu (snd 1979), ottheinapuu@gmail.com

Estonian sacred natural sites in oral and literary culture on the example of the Estonian epic *Kalevipoeg*

Keywords: nationalism, landscapes, site heritage, Estonian National Awakening, semiotics of culture, cultural typology

The article demonstrates differences between the symbolic landscapes of an oral vernacular culture and a literate culture, drawing on examples of perceiving and depicting sacred natural sites in Estonia. Vernacular oral culture and written national culture are considered as subsystems of a wider cultural system, following Yuri Lotman. In the literate Estonian culture from the 19th century onward, references to oak groves dominate as a typical image of ancient Estonian sacred sites. The symbol of the sacred oak grove is literary in origin, deriving from European examples of the Romantic Era. An important source contributing to the spread of the idea of ancient oak groves has been the Estonian national epic *Kalevipoeg* by Fr. R. Kreutzwald, first published as a full edition in 1862. An analysis of the text of the epic shows that most references to sacred oak groves and oaks in the epic are rhetorical in nature, featuring as poetic devices, figures of speech or abstract symbols signifying the idea of an ancient golden era. Only in two instances can they be considered to refer to concrete landscapes that can be precisely located. In the 20th century, sacred natural sites known to the local vernacular religion are increasingly interpreted in written national history as monuments of pre-Christian times. This is evidence of the hybridisation of certain features of written and oral culture after the national written culture has become established as the dominant subsystem.

Ott Heinapuu (b. 1979), ottheinapuu@gmail.com

EESTI LASTE KÕNE II

Vokaalide akustiline analüüs

EINAR MEISTER, LYA MEISTER

Artikli I osas uurisime põhitooni sageduse muutumist eesti laste kõnes (Keel ja Kirjandus 2017, nr 7, lk 518–533), II osas keskendume vokaalide akustilistele omadustele. Klassikaliselt kirjeldatakse vokaalide akustilist kvaliteeti spektraalsete tunnuste – formantide ehk kõnetrakti resonantssageduste abil. Vokaalide hääldamisel varieerub kõnetrakti kuju sõltuvalt alalõua, keele ja huulte asendist ning sellest tulenevalt võimenduvad kõnetraktis erinevad sagedused, moodustades spektraalseid mustreid. Vokaalide kvaliteedi määravad eelkõige kaks esimest formanti (F1, F2), täpsemaks kirjeldamiseks esitatakse kuni nelja formandi (F1–F4) sagedused. Formantsagedused on korrelatsioonis vokaalide artikulaatorsete põhitunnustega: F1 on seotud keele kõrgusega, F2 keele ees-tagapoolsusega ja F3 huulte ümardatusega. Tüüpiliselt esitatakse vokaalide formantsagedused F1–F2 teljestikus, mida nimetatakse ka akustiliseks vokaaliruumiks (vokaalide akustika ja artikulatsiooni kohta vt nt Eek 2008; Asu jt 2016; põhjalikumat teoreetilist käsitlust vt nt Fant 1960; Stevens 2000).

Vokaaliruumi suurust iseloomustab nn nurgavokaalide vaheline pindala (ingl *vowel space area*, VSA), mida arvutatakse nurgavokaalide formantsageduste F1 ja F2 põhjal (Flipsen, Lee 2012). Eesti keele nurgavokaalideks on /i, ä, a, u/; artikulaatoriselt on nende vokaalide hääldamisel keele asendid perifeerseimad: /i/ hääldamisel kõrgel ees, /ä/ hääldamisel madalal ees, /a/ hääldamisel madalal taga, /u/ hääldamisel kõrgel taga, ülejäänud vokaalid moodustatakse keele vahepealsetes asendites. Keeltes, kus esineb ainult üks madal vokaal, moodustab vokaaliruumi vokaalide /i/-/a/-/u/ vaheline ruum. Vokaaliruumi pindala on kasutatud näiteks eri keelte vokaalisüsteemide võrdlemisel, laste kõne arengu uurimisel, sotsiolingvistilistes ning kõne arusaadavuse uuringutes (vt ülevaadet Flipsen, Lee 2012).

Vokaalide formantsagedused ja vokaaliruumi suurus on otseselt seotud kõnetrakti anatoomilise suurusega. Magnetresonantstomograafia uuringutes on leitud 2–4-aastaste laste kõnetrakti keskmiseks pikkuseks (mõõdetuna häälekurdudest kuni huulte väliskontuurini) 9,9 cm, 13–14-aastastel 13,9 cm; erinevused poiste ja tüdrukute kõnetrakti pikkuses on registreeritud alates 15. eluaastast: 15–16-aastastel poistel 14,6 cm ja tüdrukutel 13,7 cm, 17–18-aastastel poistel 15,6 cm ja tüdrukutel 14,4 cm (Fitch, Giedd 1999). Houri Vorperiani jt (2011) uuring hõlmas katsealuseid vastsündinutest kuni 20. eluaastani ja selles mõõdeti kõnetrakti 9 parameetrit. Leiti, et sooline erinevus kõnetrakti pikkuses muutub statistiliselt oluliseks alates 12. eluaastast, samal ajal varieerus erinevate parameetrite oluliseks muutumise vanus vahemikus 9–14 aastat.

Kõneproduktiooni akustilise teooria (Fant 1960) kohaselt kaasneb kõnetrakti pikkuse kasvamisega formantsageduste alanemine. Sellest tulevalt võiks eeldada, et vokaalide formantsagedused alla 12-aastastel poistel ja tüdrukutel oluliselt ei erine, sest poiste ja tüdrukute kõnetrakti pikkus on selle vanuseni praktiliselt võrdne (vt andmeid eespool).

Erinevate uurijate andmeid koondavas töös (Vorperian, Kent 2007) on leitud, et poiste vokaalide formantsagedused on süstemaatiliselt madalamad tüdrukute formantsagedustest alates 7.–8. eluaastast, sooline erinevus muutub statistiliselt oluliseks keskmiselt 12-aastaselt ja kujuneb lõplikult välja 15. eluaastaks. Teisalt on leitud ka, et poiste vokaalide formantsagedused on tüdrukute omadest madalamad juba 4-aastaselt (nt Perry jt 2001; Whiteside, Hodgson 2000) ning et poiste ja tüdrukute formantsageduste erinevused hakkavad ilmnema alles 11 aasta vanuselt (Lee jt 1999).

Formantsageduste alanemisega lapse- ja noorukieas kaasneb ka vokaaliruumi pindala vähenemine ja stabiliseerumine pärast 15. eluaastat. Andmed VSA sooliste erinevuste kohta varieeruvad suurel määral: Perry jt (2001) uuringust selgub, et poiste ja tüdrukute VSA erinevused ilmnevad juba 4-aastaselt, Peter Flipseni ja Sungbok Lee (2012) andmetel aga alles 16-aastaselt.

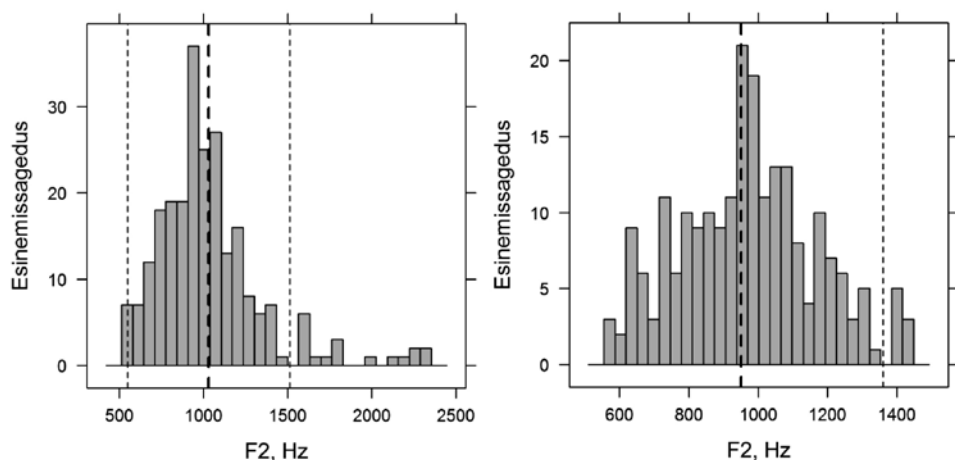
Eesti vokaalide akustilisi omadusi täiskasvanud keelejuhtide kõnes on uuritud alates 1960. aastatest ja andmeid nende vokaalide kvaliteedi kohta eri kõnestiilides on hulgaliselt (vt ülevaadet Asu jt 2016: 29–47). Käesolevas artiklis esitame esmakordselt eesti laste vokaalide akustilise analüüsi tulemusi. Meie peamised uurimisküsimused käsitlevad vokaaliformantide ja vokaaliruumi suuruse muutust sõltuvalt soost ja vanusest, lisaks analüüsime keelejuhtide murdetasta ja vokaali kestusastme mõju vokaalide kvaliteedile.

1. Uurimismaterjal ja meetod

Vokaalide akustiliseks analüüsiks kasutame artikli esimeses osas (Meister, Meister 2017) kirjeldatud korpust. Analüüsitav materjal sisaldab 305 keelejuhi kõnet, igaühelt 21 käsitsi märgendatud lauset, kokku 6405 lauset (välja on jäetud 9-aastased (neli keelejuhti), sest võrreldes teiste vanuserühmadega on nende esindatus korpuses väga väike). Formantiväärtuste leidmiseks koostasime Praati (Boersma, Weenink 2018) skripti, mis rakendab formantanalüüsiks Burg-meetodit keelejuhi soost ja vanusest sõltuvate valikuparameetritega. Tüdrukutel ja kuni 13 aasta vanustel poistel on maksimaalne formantsagedus 5500 Hz, vanematel poistel 5000 Hz; maksimaalne formantide arv on kõigil keelejuhtidel 5. Kõigi vokaalide (kokku 65 720) formantsagedused F1–F4 mõõdeti vokaali keskosas lõigust, mille kestus moodustas 20% vokaali kogukestusest. Sõltuvalt vokaali asukohast klassifitseeriti eraldi esisilbis (kokku 28 070 vokaali, tähistatud edaspidi V1) ja järgsilpides asuvad vokaalid (kokku 37 650, tähistatud edaspidi V2). Üldjuhul on V1 rühmas rõhulised ja V2 rühmas rõhutud vokaalid; V2 rühma liigitati ka pikemate sõnade kaaserõhulistes silpides paiknevad vokaalid.

Formantanalüüsi tulemuste esmane vaatlus näitas, et sõltuvalt vokaalist, vanusest ja soost on formantiväärtuste hulgas küllalt palju automaatse

algoritmi põhjustatud vigu, mida kinnitas ka hälbivate tulemuste valikuline kontroll spektrogrammide abil. Selgelt hälbivate formandiväärtuste elimineerimiseks arvutati kõigi vokaalide F1–F4 keskväärtused ning standardhälbed igas vanuserühmas ja eraldati need mõõtmistulemused, mis erinesid keskväärtusest enam kui $\pm 1,5$ standardhälbe võrra. Seejärel hinnati visuaalselt probleemsemate juhtude (nt vanemate poiste /u/- ja /o/-vokaalide) F1 ja F2 väärtuste histogramme ning vajadusel eemaldati ekstreemsed mõõtetulemused. Näitena on joonisel 1 esitatud 15-aastaste poiste esisilbi /u/-vokaalide F2 mõõtetulemuste filtreerimine kahes etapis.

Joonis 1. 15-aastaste poiste esisilbi /u/-vokaalide F2 väärtuste histogrammid. Vasakul andmete jaotus enne esimest filtreerimist; jäme kriipsjoon vastab valimi keskväärtusele 1031 Hz, peened kriipsjooned $\pm 1,5$ standardhälbele (vastavalt 548 Hz ja 1514 Hz). Paremal andmete jaotus pärast esimest filtreerimisetappi; peen kriipsjoon vastab sagedusele 1360 Hz, millest kõrgemad F2 väärtused filtreeriti teises etapis, jäme kriipsjoon vastab valimi keskväärtusele 951 Hz pärast teist filtreerimist.

Kahe filtreerimisetapi tulemusena jäid lõplikku valimisse 24 502 (87,3% algsest valimist) rõhulise vokaali (V1) mõõteandmed; nende jaotus vokaalide kaupa on esitatud tabelis 1 (V1 vokaalide arv vanuseti on toodud tabelis 2). Pole siiski välistatud, et ka pärast filtreerimist jäi andmetesse mõõtmisvigu, kuid sellise hulga vokaalide automaatsete mõõtmisandmete käsitsi ülekontrollimine on ebareaalne.

Vokaaliformantide vanuselise muutuse esitamiseks kasutame formantdünaamika meetodit (nt McDougall, Nolan 2007; Jacewicz, Salmons 2011), mida tavaliselt on kasutatud vokaalide, eelkõige diftongide, kvaliteedimuutuste kirjeldamiseks vokaali kestel (seda on kasutatud nt ka Kihnu vokaalide analüüsis, vt Türk jt 2016). Meetodi kohaselt mõõdetakse formandiväärtusi kindla intervalli järel kogu vokaali kestuse jooksul ja tulemused esitatakse vokaalivaliteedi muutust kajastava trajektooriga. Käesoleval juhul on ajavahemikuks aasta ja mõõteväärtusteks iga vanuserühma keskmised F1 ja F2 sagedused (eraldi poistel ja tüdrukutel). Tulemuseks saame vokaalivaliteedi ealist

muutust kirjeldava trajektoori F1–F2 akustilises ruumis. Vokaalitrajektoor koosneb seega kaheksast lõigust (10–11, 11–12, 12–13, 13–14, 14–15, 15–16, 16–17 ja 17–18 aastat), millest igaühe pikkus (ingl *vowel section length*, VSL) on leitud valemiga (Jacewicz, Salmons 2011):

$$VSL_n = \sqrt{(F1_n - F1_{n+1})^2 + (F2_{n+1})^2}$$

Tabel 1.

Lõpliku valimi vokaalide jaotus

Sugu	Kestus-aste	/a/	/e/	/i/	/o/	/u/	/õ/	/ä/	/ö/	/ü/
M		3170	1409	1137	1853	1222	461	667	265	509
	lühike	2656	925	916	1431	920	397	577	31	419
	pikk	270	217	70	191	91	35	55	40	34
	ülipikk	244	267	151	231	211	29	35	194	56
N		4346	1673	1453	2157	1570	635	869	339	767
	lühike	3674	1105	1169	1626	1175	550	749	47	642
	pikk	353	268	96	251	122	40	67	44	43
	ülipikk	319	300	188	280	273	45	53	248	82

Vokaalitrajektori pikkus (ingl *trajectory length*, TL) leitakse kaheksa lõigu pikkuste summana.

Akustilise vokaaliruumi pindala (ingl *vowel space area*, VSA) arvutame järgmise valemiga (Flipsen, Lee 2012):

$$VSA = 0,5 \times \{(F2/i/ \times F1/ä/ + F2/ä/ \times F1/a/ + F2/a/ \times F1/u/ + F2/u/ \times F1/i/) - (F1/i/ \times F2/ä/ + F1/ä/ \times F2/a/ + F1/a/ \times F2/u/ + F1/u/ \times F2/i/)\}$$

Tulemuste statistiliseks analüüsiks¹ kasutame R-keskkonda (R Core Team 2018) ja programmi RStudio (RStudio Team 2015). Formantsageduste F1 ja F2 sõltuvuse uurimiseks keelejuhi soo, vanuse, murdepiirkonna ja kestusastme järgi koostasime lineaarse regressiooni segamudelid (R-paketiga lme4 (Bates jt 2015)); jooniste jaoks kasutasime R-paketti phonR (McCloy 2016).

2. Tulemused

2.1. Vokaalide formantsagedused

Poiste ja tüdrukute eri vanuserühmade rühaliste vokaalide (V1) keskmised formantsagedused (F1, F2) ja standardhälbed (F1sh, F2sh) on esitatud tabelis 2. Formantsageduste vanuselist muutust illustreerivad silutud kõverad joonisel 2 on leitud tabeli 2 andmete põhjal lokaalse regressiooni meetodit kasutades.

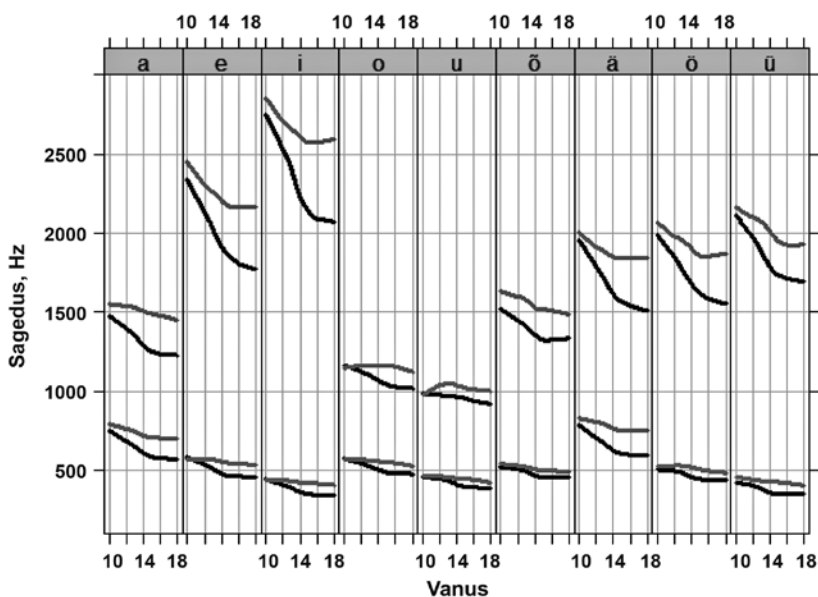
¹ Artiklis oleme vältinud teksti üleküllastamist mahukate statistiliste arvnäitajatega, esitame need tulevastes erialastes publikatsioonides.

Tabel 2.

**Poiste ja tüdrukute eri vanuserühmade rõhuliste vokaalide (V1)
keskmised formantsagedused (F1, F2) ja standardhälbed (F1sh, F2sh)
(n = analüüsitud vokaalide arv)**

V1	Vanus	Poisid					Tüdrukud				
		n	F1	F1sh	F2	F2sh	n	F1	F1sh	F2	F2sh
/a/	10	265	748	91	1455	164	340	787	122	1576	227
	11	421	712	86	1461	174	550	767	87	1530	181
	12	283	693	83	1443	187	553	769	92	1554	171
	13	435	656	83	1337	150	771	749	97	1539	211
	14	413	604	70	1307	148	758	719	93	1515	197
	15	531	573	66	1231	163	393	695	85	1491	194
	16	415	575	60	1267	159	521	704	89	1485	209
	17	182	572	56	1187	123	247	706	77	1483	165
	18	225	573	62	1268	170	213	704	60	1445	221
/e/	10	116	573	60	2324	189	95	582	82	2478	193
	11	188	565	61	2215	198	212	569	59	2388	214
	12	138	548	52	2215	187	197	579	58	2282	247
	13	190	516	56	1989	213	349	574	70	2285	228
	14	183	475	51	1913	210	292	556	68	2198	227
	15	234	459	43	1839	190	145	535	58	2156	176
	16	194	465	50	1832	181	201	545	67	2150	192
	17	79	466	44	1708	144	94	555	72	2168	163
	18	87	455	41	1825	161	88	526	59	2173	162
/i/	10	123	438	51	2718	249	103	436	57	2859	252
	11	147	435	44	2631	244	157	438	46	2789	189
	12	103	422	47	2611	166	220	438	43	2660	220
	13	146	395	44	2388	245	251	437	49	2681	230
	14	158	359	47	2206	203	228	425	43	2569	208
	15	193	341	42	2085	196	163	410	55	2562	200
	16	113	350	41	2109	200	161	419	40	2532	239
	17	60	337	50	1998	148	96	420	40	2569	193
	18	94	349	35	2104	204	74	400	34	2600	150
/o/	10	175	563	61	1177	240	165	574	71	1165	222
	11	232	551	56	1169	194	273	576	67	1169	209
	12	162	546	56	1157	192	277	571	55	1180	156
	13	264	525	60	1095	192	378	562	60	1165	191
	14	243	504	56	1099	200	356	559	50	1165	170
	15	331	485	46	1042	194	192	550	47	1174	174
	16	207	476	37	1035	185	263	551	54	1179	199
	17	109	489	55	1025	166	136	536	47	1149	188
	18	130	478	59	1028	176	117	526	50	1128	181

/u/	10	113	449	48	990	199	102	464	46	965	160
	11	135	450	36	956	152	205	469	49	1015	192
	12	107	453	39	977	149	222	468	46	1050	203
	13	177	433	49	966	185	293	454	45	1049	193
	14	160	418	42	978	183	261	451	39	1054	180
	15	208	387	40	951	181	137	448	34	1001	187
	16	155	399	39	943	184	163	445	32	1012	166
	17	89	386	54	901	159	104	439	46	998	200
	18	78	380	46	945	161	83	417	31	1008	172
/ö/	10	40	519	53	1514	156	39	544	66	1649	134
	11	44	514	42	1502	129	81	541	66	1602	138
	12	44	526	50	1495	150	86	533	61	1601	158
	13	60	490	51	1414	117	118	527	66	1595	155
	14	59	480	55	1378	109	123	512	63	1526	137
	15	86	442	36	1300	98	44	485	50	1491	147
	16	62	458	44	1325	93	70	513	54	1535	113
	17	24	461	41	1348	98	33	494	50	1489	139
	18	42	450	62	1334	82	41	482	53	1483	78
/ä/	10	48	797	109	1940	156	48	828	138	2034	127
	11	94	740	95	1878	148	117	816	111	1926	182
	12	58	706	90	1829	129	109	813	101	1897	180
	13	98	679	99	1699	151	186	798	120	1893	172
	14	96	621	71	1608	137	144	764	105	1841	149
	15	91	594	77	1548	117	62	737	74	1834	105
	16	95	608	81	1557	136	107	756	95	1840	177
	17	47	578	61	1495	104	57	754	91	1845	138
	18	40	606	70	1528	138	39	749	69	1838	118
/ö/	10	27	492	44	1938	141	18	532	40	2110	83
	11	36	507	29	1958	118	40	525	37	2008	127
	12	25	506	20	1817	173	40	537	45	1969	121
	13	28	486	43	1792	162	54	527	59	1982	130
	14	32	457	36	1658	77	80	525	49	1903	119
	15	44	427	26	1615	118	20	497	52	1823	129
	16	40	444	25	1591	120	42	495	46	1823	119
	17	10	444	18	1538	58	18	484	38	1871	108
	18	23	428	34	1568	104	27	495	51	1880	132
/ü/	10	54	418	36	2120	159	49	460	44	2189	200
	11	63	418	36	2051	187	97	444	51	2101	209
	12	45	413	33	2006	168	109	444	43	2095	192
	13	67	396	43	1898	151	140	431	48	2095	244
	14	82	352	40	1768	161	123	427	39	2021	229
	15	78	346	35	1712	136	64	428	46	1931	171
	16	73	352	33	1732	131	100	422	46	1916	199
	17	28	350	30	1673	126	44	420	33	1909	179
	18	19	343	29	1714	56	41	403	23	1958	195

Joonis 2. Poiste (must joon) ja tüdrukute (hall joon) rõhuliste vokaalide formantsageduste F1 (alumised joonepaarid) ja F2 (ülemised joonepaarid) muutus sõltuvalt vanusest.

Tabelist 2 näeme, et vanuse kasvades nii poiste kui ka tüdrukute enamiku vokaalide formantsageduste väärtused alanevad (vt ka joonist 2). Suuremad formantsageduste muutused leiavad aset vanuses 10–15 aastat, kusjuures poiste formantsagedused alanevad kiiremini kui tüdrukute omad. Vanuses 15–18 on formandiväärtuste muutused väikesed ja vokaalid omandavad püsiva kvaliteedi, säilitades keelejuhtide individuaalsed erinevused. Teistest vokaalidest erinevaid arengumustreid näeme tüdrukute kõnes tagavokaalide /o/ ja /u/ puhul, kus F2 väärtused püsivad aastaid stabiilsed või isegi kasvavad ja F2 langus leiab aset alles alates 16. eluaastast.

Tüdrukutel on kõigi vokaalide formantsagedused kõrgemad kui samaealiste poiste vastavad väärtused, siiski pole 10–11-aastaste poiste ja tüdrukute erinevused enamikul vokaalidel statistiliselt olulised (10-aastaselt on oluline ainult /a/ F2 erinevus ($p < 0,05$), 11-aastaselt /a/ F1 ($p < 0,05$) ja /e/ F2 erinevus ($p < 0,001$)), formantsageduste erinevused muutuvad oluliseks alates 12.–13. eluaastast ($p < 0,05$ kuni $p < 0,001$).

2.1.1. Piirkondlikud erinevused

Keelejuhtide murdetaustast tulenevad erinevused on statistiliselt olulised keskkõrgete ja madalate vokaalide kvaliteedis. Ootuspäraselt eristusid Saaremaa keelejuhid, kes hääldasid /õ/-vokaali tagapoolsemana ja /ö/-vokaali eespoolsemana võrreldes teiste piirkondade keelejuhtidega. Saarlaste /õ/-vokaali kvaliteet osutus oluliselt erinevaks siiski ainult poiste häälduses võrdluses

Harjumaa ($p < 0,05$) ja Kagu-Eesti ($p < 0,01$) poistega ning /õ/-vokaali kvaliteet ainult tüdrukute kõnes ($p < 0,001$ võrdluses Harjumaa ja Kirde-Eestiga; $p < 0,05$ võrdluses Kagu-Eestiga). Saarlased eristusid Harjumaa keelejuhtidest ($p < 0,01$) ka /o/-vokaali kõrgema häälduse poolest. /e/-vokaali kvaliteet osutus erinevaks ($p < 0,05$) Harjumaa (/e/ hääldus madalaim) ja Kagu-Eesti (/e/ hääldus kõrgeim) tüdrukute kõnes.

Madalaid vokaale /a/ ja /ä/ hääldavad kõrgeimalt Saaremaa ning madalaimalt Harjumaa keelejuhid (/a/ $p < 0,001$; /ä/ $p < 0,01$ ainult Saaremaa ja Harjumaa tüdrukute võrdluses).

Nii poiste kui ka tüdrukute rühmas osutus mitmete vokaalide häälduserinevuses oluliseks murdetausta ja vanuse vastastikmõju. Detailsem analüüs aga näitas, et sama vanuserühma piires on keelejuhtide murdetaustast tingitud vokaalide kvaliteedivariatsioonid valdavalt statistiliselt ebaolulised.

2.1.2. Kestusastme mõju vokaalikvaliteedile

Sarnaselt täiskasvanute kõnes registreeritud tendentsile hääldada lühikesi rõhulisi vokaale tsentraalsemalt (st vokaalid paiknevad vokaaliruumi keskpunktile lähemal) ning pikki ja ülipikki vokaale perifeersemalt (st vokaaliruumi tsentrist kaugemal) (Eek, Meister 1998; Lippus jt 2013) esineb sama hääldusmuster ka laste kõnes. Reeglina on ülipikk vokaal perifeersem kui pikk vokaal, kuid valdavalt ei ole pika ja ülipika vokaali kvaliteedierinevused statistiliselt olulised.

Lühikesed kõrged vokaalid on hääldatud madalamalt kui vastavad pikad ja ülipikad vokaalid: /i/ ($p < 0,01$ lühike–pikk võrdluses ja $p < 0,001$ lühike–ülipikk võrdluses), /ü/ ($p < 0,05$ lühike–pikk võrdluses) ja /u/ ($p < 0,05$ lühike–pikk ja pikk–ülipikk võrdluses, $p < 0,001$ lühike–ülipikk võrdluses). F2-suunalised häälduserinevused on olulised ainult /i/-vokaalil ($p < 0,01$ lühike–pikk/ülipikk võrdluses).

Keskkõrgetest vokaalidest mõjutab kestusaste /ö/, /õ/ ja /o/ häälduskõrgust: mida lühem vokaal, seda madalam hääldus (/ö/ ja /õ/ $p < 0,01$ pikk–ülipikk võrdluses; /o/ $p < 0,01$ lühike–pikk/ülipikk võrdluses). Pikem kestusaste tingib ka /e/ ja /ö/ eespoolsema häälduse (/e/ $p < 0,05$ lühike–pikk/ülipikk võrdluses ja /ö/ $p < 0,001$ lühike–pikk/ülipikk võrdluses).

Lühikesi /a/- ja /ä/-vokaale hääldati kõrgemalt kui pikki ja ülipikki vokaale ($p < 0,01$).

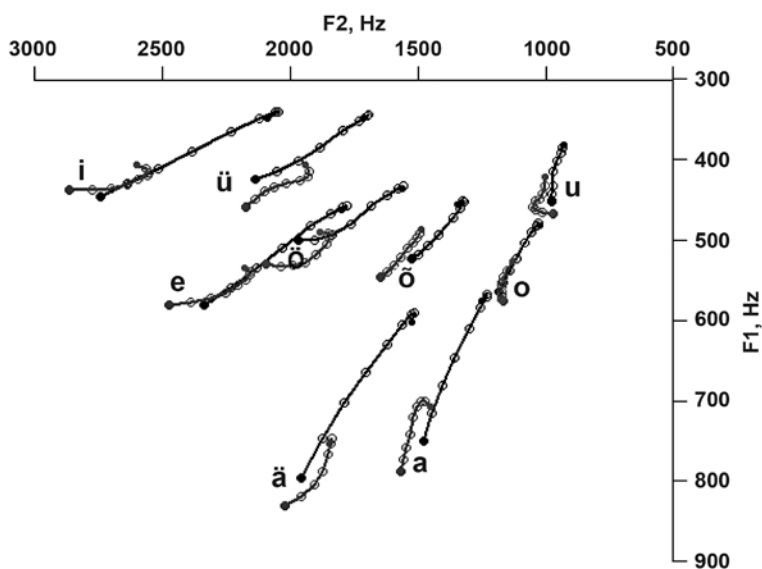
2.2. Vokaalitrajektoorid

Vokaalide trajektooride pikkused (TL) akustilises ruumis on esitatud tabelis 3. Nii poistel kui ka tüdrukutel on suurimad vokaalide /i/ ja /e/ ning väikseimad /o/ ja /u/ TL-väärtused, kusjuures poiste TL-väärtused on alati suuremad tüdrukute vastavatest väärtustest. Vokaalide kvaliteedi arengulisi muutusi sõltuvalt keelejuhtide vanusest ja soost illustreerib vokaalitrajektooride graafiline esitus joonisel 3.

Tabel 3.

Poiste ja tüdrukute vokaalitrajektooride pikkused hertsides

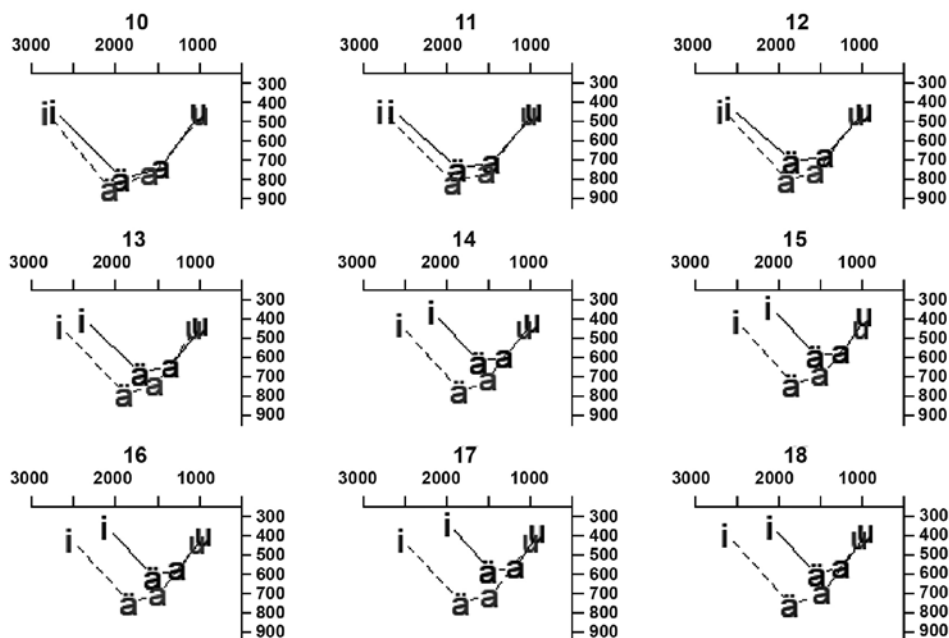
Vokaal	Poisid	Tüdrukud
/i/	744 Hz	366 Hz
/e/	592 Hz	347 Hz
/ä/	504 Hz	297 Hz
/ü/	470 Hz	273 Hz
/ö/	418 Hz	220 Hz
/a/	328 Hz	169 Hz
/õ/	245 Hz	155 Hz
/o/	182 Hz	146 Hz
/u/	94 Hz	73 Hz

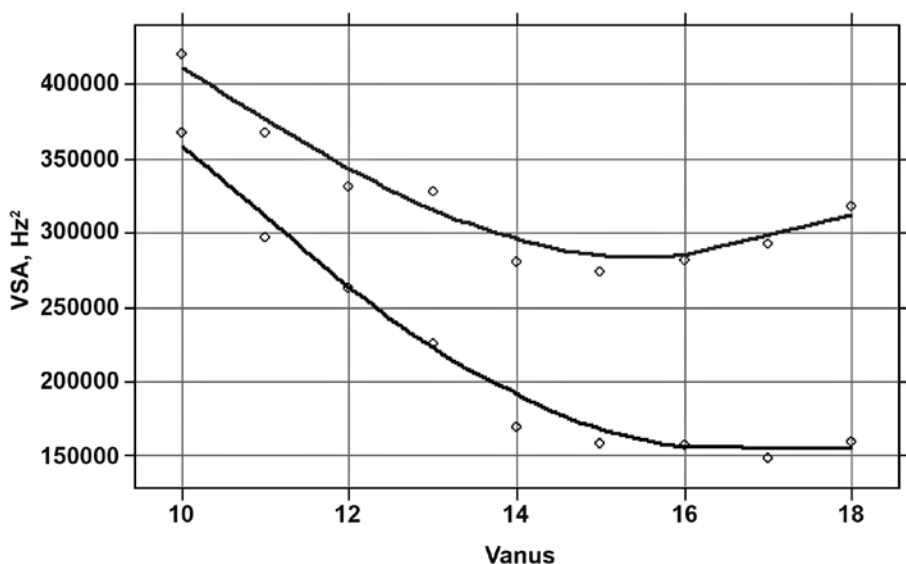
Joonis 3. Poiste (must joon) ja tüdrukute (hall joon) rõhuliste vokaalide asukoha muutus akustilises ruumis sõltuvalt vanusest. Täidetud ringid tähistavad vokaalide asukohti 10 ja 18 aasta vanuselt, seest tühjad ringid vahepealseid vanuseastmeid.

2.3. Vokaaliruumi suurus

Akustilise vokaaliruumi suurust sõltuvalt vanusest illustreerime nurgavokaalide asukoha muutusena F1–F2 teljestikus (joonis 4) ja vokaaliruumi pindala muutusena (joonis 5).

Joonis 4. Poiste (must pidevjoon) ja tüdrukute (hall kriipsjoon) akustilise vokaaliruumi piirid ja nurgavokaalide asukohad sõltuvalt vanusest. Jooniste vertikaaltelg on F1 sagedus (Hz) ja horisontaaltelg F2 sagedus (Hz), vanuserühma näitab arv horisontaaltelje kohal.

Joonis 5. Poiste (mustad ringid) ja tüdrukute (hallid ringid) akustilise vokaaliruumi pindala (VSA) sõltuvalt vanusest ning vastavad lineaarse regressiooni kõverad.

3. Arutelu

Artiklis esitatud vokaalide formantsageduste väärtused ja nende muutused sõltuvalt keelejuhtide vanusest ja soost peegeldavad arengulisi muutusi laste kõnetraktis – vanusega kasvab kõnetrakti pikkus ja sellest tulenevalt alanevad kõigi vokaalide formantsagedused ja akustilise vokaaliruumi pindala. Kui kõne põhitooni arengus (Meister, Meister 2017) on näha poistel ja tüdrukutel erinevaid arengumustreid (poistel kiire langus puberteedieas, tüdrukutel ühtlane langus), siis formantsageduste ealine arengumuster on poistel ja tüdrukutel sarnane, st nii poiste kui ka tüdrukute vokaalide formantsageduste peamised muutused toimuvad 10–15-aastaselt ja edasised muutused on väikesed. Kuna poiste kõnetrakt on pikem kui tüdrukutel, siis on poiste vokaalide formantsageduste väärtused alati madalamad kui tüdrukute vastavad väärtused. Sarnaselt formantsagedustega väheneb ka vokaaliruumi suurus, kuigi tüdrukutel on täheldatav selle mõningane kasv vanuses 16–18 aastat. Ka mitmes Ameerika inglise keelt kõnelevate katsealuste vokaalide akustikat käsitlevas uuringus on saadud sarnaseid tulemusi: formantsageduste väärtused ja vokaaliruumi suurus vähenevad järjekindlalt vanuses 5–15 aastat ja kasvavad pisut alates 16. eluaastast eelkõige tüdrukutel, vähemal määral ka poistel (Flipsen, Lee 2012; Lee jt 1999). Sellised akustilised variatsioonid osutavad kõnetrakti arengulistele iseärasustele, mida toetavad ka magnetresonants-tomograafia meetodil tehtud kõnetrakti mõõtmised. Nii on Tecumseh Fitch ja Jay Giedd (1999) leidnud, et 17–18-aastaste tüdrukute kõnetrakt on pikem (143,7 mm) kui 19–25-aastastel (138,8 mm), poiste kõnetrakti pikkuse erinevus kahes vanuserühmas on tunduvalt väiksem (155,7 mm vs. 155,4 mm); Vorperiani jt (2009) mõõtmistulemused näitavad, et tüdrukute kõnetrakti kogupikkus väheneb pärast 16. eluaastat eelkõige neeluõõne arengu (lühenemise) tõttu.

Siinne eesti laste vokaalide formantsageduste statistiline analüüs näitas, et sooline erinevus vokaalide kvaliteedis muutub oluliseks valdavalt 12–13-aastaselt. See tulemus on kooskõlas Vorperiani jt (2009, 2011) andmetega, mille kohaselt on poiste ja tüdrukute kõnetrakti pikkus erinev samuti alates 12. eluaastast.

Vokaalitrajektoorie pikkuste (tabel 3) võrdlus näitab, et suurima kvaliteedimuutuse teevad läbi eesvokaalid /i/ ja /e/, väikseimad muutused on aga tagavokaalide /u/ ja /o/ kvaliteedis. Nende erisuste põhjused võivad osalt peituda kõnetrakti eri piirkondade – suu- ja neeluõõne – erinevas kasvukiiruses (Vorperian jt 2009, 2011) ning nende piirkondade erinevas rollis ees- ja tagavokaalide hääldamisel.

Kõnetrakti anatoomilise arengu ja selle akustiliste omaduste vahelised seosed on oluliselt keerulisemad ja kindlasti mittelineaarsed, kuid kahtlemata ei saa vokaalikvaliteedis toimuvaid muutusi seletada ainult kõnetrakti arenguliste muutustega. Lisaks kõnetraktile mõjutavad vokaalide kvaliteedi arengut ka kõneldav keel, keelejuhi muredetaust (Fox, Jacewicz 2009; Jacewicz, Salmons 2011), sotsiolingvistilised faktorid (Pettinato jt 2016) jm.

4. Kokkuvõte

Eesti laste kõne vokaalide akustiline analüüs näitas, et vanuses 10–15 aastat poiste ja tüdrukute vokaalide formantsagedused ja akustilise vokaaliruumi suurus järjekindlalt alanevad ning vokaalid omandavad püsiva kvaliteedi vanuses 15–18 aastat. Vokaalide hääldamisel ilmnev sooline erinevus muutub statistiliselt oluliseks 12–13-aastaselt. Saadud tulemused on kooskõlas kõnetrakti anatoomilist arengut käsitlevate uuringutulemustega.

Suurima kvaliteedimuutuse teevad läbi vokaalid /i/ ja /e/, kõige vähem muutub vokaalide /u/ ja /o/ kvaliteet. Keelejuhtide murdetaustast tulenevalt eristusid eelkõige Saaremaa keelejuhid, kes hääldasid /õ/-vokaali tagapoolsemana ja /ö/-vokaali eespoolsemana võrreldes teiste piirkondade keelejuhtidega; lisaks esines ka muid piirkondlikke hääldusvariatsioone. Sarnaselt täiskasvanutega on ka laste kõnes lühikesed rõhulised vokaalid hääldatud tsentraalsemalt ning pikad ja ülipikad vokaalid perifeersemtalt.

Uurimistöö valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja riikliku programmi „Eesti keeletehnoloogia 2011–2017” projekt EKT70 „Kõnekorpusarendus”.

Kirjandus

- Asu, Eva Liina, Lippus, Pärtel, Pajusalu, Karl, Teras, Pire 2016. Eesti keele hääldus. (Eesti keele varamu 2.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Bates, Douglas, Maechler, Martin, Bolker, Ben, Walker, Steve 2015. Fitting linear mixed-effects models using lme4. – *Journal of Statistical Software*, kd 67, nr 1, lk 1–48.
- Boersma, Paul, Weenink, David 2018. Praat: doing phonetics by computer (6.0.43). <http://www.praat.org/> (8. IX 2018).
- Eek, Arvo 2008. Eesti keele foneetika I. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Eek, Arvo, Meister, Einar 1998. Quality of standard Estonian vowels in stressed and unstressed syllables if the feet in three distinctive quantity degrees. – *Linguistica Uralica*, kd 34, nr 3, lk 226–233.
- Fant, Gunnar 1960. *Acoustic Theory of Speech Production*. The Hague: Mouton.
- Fitch, Tecumseh W., Giedd, Jay N. 1999. Morphology and development of the human vocal tract: A study using magnetic resonance imaging. – *Journal of the Acoustical Society of America*, kd 106, nr 3, lk 1511–1522.
- Flipsen, Peter J. R., Lee, Sungbok 2012. Reference data for the American english acoustic vowel space. – *Clinical Linguistics & Phonetics*, kd 26, nr 11–12, lk 926–933.
- Fox, Robert A., Jacewicz, Ewa 2009. Cross-dialectal variation in formant dynamics of American English vowels. – *Journal of the Acoustical Society of America*, kd 126, nr 5, lk 2603–2618.
- Jacewicz, Ewa, Salmons, Joseph 2011. Vowel change across three age groups of speakers in three regional varieties of American English. – *Journal of Phonetics*, kd 39, nr 4, lk 683–693.

- Lee, Sungbok, Potamianos, Alexandros, Narayanan, Shrikanth 1999. Acoustics of children's speech: Developmental changes of temporal and spectral parameters. – *Journal of the Acoustical Society of America*, kd 105, nr 3, lk 1455–1468.
- Lippus, Pärtel, Asu, Eva Liina, Teras, Pire, Tuisk, Tuuli 2013. Quantity-related variation of duration, pitch and vowel quality in spontaneous Estonian. – *Journal of Phonetics*, kd 41, nr 1, lk 17–28.
- McCloy, Daniel R. 2016. *phonR: tools for phoneticians and phonologists*. R package version 1.0-7.
- McDougall, Kirsty, Nolan, Francis 2007. Discrimination of speakers using the formant dynamics of /u:/ in British English. – 16th International Congress of Phonetic Sciences, Saarbrücken, Germany, 6–10 August, Proceedings. Toim Jürgen Trouvain, William J. Barry. Saarbrücken: Universität des Saarlandes, lk 1825–1828.
- Meister, Einar, Meister, Lya 2017. Eesti laste kõne I. Põhitooni akustiline analüüs. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 518–533.
- Perry, Theodore L., Ohde, Ralph N., Ashmead, Daniel H. 2001. The acoustic bases for gender identification from children's voices. – *Journal of the Acoustical Society of America*, kd 109, nr 6, lk 2988–2998.
- Pettinato, Michèle, Tuomainen, Outi, Granlund, Sonia, Hazan, Valerie 2016. Vowel space area in later childhood and adolescence: Effects of age, sex and ease of communication. – *Journal of Phonetics*, kd 54, nr 1, lk 1–14.
- R Core Team 2018. *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna: The R Foundation for Statistical Computing. <https://www.R-project.org/> (18. III 2019).
- RStudio Team 2015. *RStudio: Integrated Development for R*. Boston, MA: RStudio, Inc. <http://www.rstudio.com/> (18. III 2019).
- Stevens, Kenneth N. 2000. *Acoustic Phonetics*. Cambridge, MA–London: The MIT Press.
- Türk, Helen, Asu, Eva Liina, Lippus, Pärtel, Niit, Ellen 2016. Diftongidest ja triiftongidest eesti keeles Kihnu vokaalisüsteemi näitel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 1–12.
- Vorperian, Houri K., Kent, Ray D. 2007. Vowel acoustic space development in children: A synthesis of acoustic and anatomic data. – *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, kd 50, nr 6, lk 1510–1545.
- Vorperian, Houri K., Wang, Shubing, Chung, Moo K., Schimek, E. Michael, Durtschi, Reid B., Kent, Ray D., Ziegert, Andrew J., Gentry, Lindell R. 2009. Anatomic development of the oral and pharyngeal portions of the vocal tract: An imaging study. – *Journal of the Acoustical Society of America*, kd 125, nr 3, lk 1666–1678.
- Vorperian, Houri K., Wang, Shubing, Schimek, Durtschi, Reid B., Kent, Ray D., Gentry Lindell R., Chung, Moo K. 2011. Developmental sexual dimorphism of the oral and pharyngeal portions of the vocal tract: An imaging study. – *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, kd 54, nr 4, lk 995–1010.
- Whiteside, Sandra P., Hodgson, Carolyn 2000. Speech patterns of children and adults elicited via a picture-naming task: An acoustic study. – *Speech Communication*, kd 32, nr 4, lk 267–285.

Einar Meister (snd 1957), PhD, Ida-Soome ülikool, külalisprofessor, einar.meister@uef.fi; Tallinna Tehnikaülikooli tarkvarateaduse instituudi vanemteadur (Akadeemia tee 21B, CYB-314, 12618 Tallinn), einar@ioc.ee

Lya Meister (snd 1957), PhD, Tallinna Tehnikaülikooli tarkvarateaduse instituudi teadur (Akadeemia tee 21B, CYB-315, 12618 Tallinn), lya@phon.ioc.ee

Estonian adolescent speech II: Acoustic analysis of vowels

Keywords: Estonian vowels, formant frequencies, vowel trajectory length, vowel space area, age, gender-related variations

The paper reports the results of an exploratory study on the acoustic characteristics of vowels depending on the subject's age and gender. The research material consists of a subset of read speech samples derived from the Estonian Adolescent Speech Corpus: 21 utterances per subject produced by 173 girls and 132 boys in the age range of 10 to 18 years.

The results show that both the formant frequencies and the vowel space area decrease gradually from 10 to 15 years in both gender groups and the quality of vowels stabilizes at the age of 15–18 years, whereas gender-specific differences emerge at the age of 12–13. These findings are in line with studies addressing the anatomical development of the vocal tract.

Age-related changes in vowel quality turned out to be the largest in vowels /i/ and /e/ and the smallest in vowels /u/ and /o/. The dialectal background of the subjects from Saaremaa was manifested by a more backward production of the /õ/-vowel and by a more fronted production of /ö/. Similarly to adult speech, adolescent speakers produce short stressed vowels more centrally than long and overlong vowels.

Einar Meister (b. 1957), PhD, University of Eastern Finland, Professor (pro tem), einar.meister@uef.fi; Tallinn University of Technology, School of Information Technologies, Senior Research Scientist (Akadeemia tee 21B, CYB-314, 12618 Tallinn), einar@ioc.ee

Lya Meister (b. 1957), PhD, Tallinn University of Technology, School of Information Technologies, Research Scientist (Akadeemia tee 21B, CYB-315, 12618 Tallinn), lya@phon.ioc.ee

ÜKS LÕPUNI VIIDUD ETÜMOLOOGIA: KASIMA JA KASIN

LEMBIT VABA

Verb *kasima* ja sellega tuletussuhtes olev *kasin* on üpris tavalised eesti keele sõnad, kuuludes üsna ulatusliku tuletushargmiku ja tähendusväljaga kümne tuhande sagedama sõna hulka (Kaalep, Muischnek 2002: 47). Julius Mägiste on EEW-s (3: 722–723) osutanud, et ee *kasima*-perel on vasteid liivi ja vadja keeles, ning märkinud, et kõne all on võib-olla (*ev[en]t[uel]l*) balti laen, laenualust siiski osutamata.

Seletav sõnaraamat avab nende semantika nii: *kasima* '(pesemise, pühkimise, harimisega) mustusest, tolmust, porist puhastama, koristama; kõnek. (hrl järsult käskides:) (ära) minema, lahkuma'; *kasin* : *kasina* 'vähene, vähesevõitu, napp; kõlbeliselt puhas, vooruslik, karske; vähenõudlik' (EKSS 2: 135). Murdesõnaraamatus on *kasima* 'puhastama, koristama, harima; veise järelsünnitusest, puhastusest: Juu ei ma 'enne lüpsa kedagi, kui ta [lehm] juba ennast ää kasind on; vilja või heina kokku panema, koristama' ja R eP *kasin*, eL *kassin* jt 'vähene, napp; kehv, vilets; väike; puhas, korralik, tubli' (EMS II/9: 801). Wiedemanni sõnaraamat (1973) esitab *kasima* tähendusnüansi 'millegi või kellegi eest hoolitsema, hoolt kandma / besorgen, Sorge tragen für etwas'. Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat” (EKMS) toob esile sõnade *kasima* ja *kasin* rahvakeelest ja kirjandusest põimitud tähendusi ja tähendusvarjundeid: *kasima* on esitatud mõisterühmades HOOLITSEMA (1: 517); MINEMA (2: 895) 'ära minema' fam; POEGIMA (3: 192) *kas lehm on ennast juba kasinud?*; PUHASTAMA (3: 206) '(ennast) puhastama, koristama (oma, lapse ninaalust, tuba, lauda, põrandat, ukseesist)'; PÖLLUVILJA KORISTUS (3: 401) *vilja k[asima]* 'vilja koristama'; VIIMA (4: 520) *kasi siit minema hlv*; *kasin* aga mõisterühmades KOKKUHOID (2: 24); KÕLBELINE (2: 195) 'kõlbeliselt puhas, karske, viisakas, mõõdukas'; MÕÕDUKAS (2: 1005) 'mõõdetupidav, mõõdukas'; NÖRK (2: 1180) *ta on kasina kuulumisega; õige kasinad jäljed jäid lume sisse*; PARAS (3: 60); PUHAS (3: 203) 'puhas, ennast hästi kasiv ja korralik'; TAGASHOIDLIK (3: 1077); TEE (3: 1248) *kasin tee* 'veel väheselt sõidetud tee'; VIISAKUS (4: 524) 'viisakas, korralik, karske'; VILETS (4: 535) 'mõõdukas, vähene, kehv'; VÄHENE (4: 671) 'vähene, väheselt esinev, väiksearvuline, vähemärgatav'; VÄIKE (4: 677). *kasima* tavalisemad paralleelverbid eesti regilauludes on *sugema* 'kammima, harjama', *pesema*, *pühkima*, *vaalima* 'pesema', lõunaeesti regilauludes ka *põimama* 'rukist lõikama, vilja koristama' (Eesti regilaulude andmebaas).

kasin esineb Mülleri jutlustes (1600–1606): *se Neutzikene Maria [---] on vñillus, puhas ninck kaßinas Neutzikene iehnut* (vt Habicht jt 2000: 128). Seejärel on *kasin* ja sellest tuletatud *kasinus* 'kõlbeline puhtus, vooruslikkus,

karskus; vähesus, nappus' järjekindlalt noteeritud eesti vanemas kirjasõnas ja leksikograafilistes allikates, tähistades kristliku kõlbluse olulisi arusaamu. *kasima* esmamaining leidub Heinrich Stahli 1638. aastal ilmunud teose „Hand- und Hausbuch” III osas: *Erranis ehhitaket hend se Jssanda Jesusse Christusse kahs / ninck kassiket sedda iho* (Habicht jt 2015: 143). Leksikograafiaallikaist noteerib verbi esimesena Heinrich Göseken: Mässigen [= end ohjeldama], *kas-sima / hend kassinast piddama* (Göseken 1660: 289).

kasima-perel on vasteid läänemeresoome lõunarühma keeltes. Salatsiliivist on teada adverb *kašinest* 'vähe / wenig', vrd ee *kasinasti* 'vähevõitu, napilt' (Winkler, Pajusalu 2009: 80), kuraliivist adjektiiv *kažin*, *kažin* 'kasin, puhas, korralik / keusch, reinlich, sauber, ordentlich' ja adverb *kažinist* 'puhtalt, korralikult / keusch, reinlich, sauber, ordentlich' (Kettunen 1938: 109b). Lauri Posti järgi on liivi *kažin* eesti hilislaen, millele osutab sisekao puudumine (Posti 1942: 90). Üsna rikkalik keeleaines leidub vajdas: *kasia* 'kasida / ухаживать, приводить в порядок', *kasiuta*, *kasivuta* '(ennast) pesta, (ennast) kasida / обихаживаться', nt *tšülpee veellä tšümnenellä, kasiu kahõssamalla* rl 'vihtle ennast kümne veega, pese (kasi) ennast kaheksaga' (VKS 2: 109). Vadja *kasi menemä!* on võib-olla laen eesti väljendist *kasi minema* (VKS 2: 109; Tsvetkov 1995: 92). Kahtlemisi on eesti laenuks peetud ka üksnes Kukkusi murdest registreeritud adjektiivi *kasina* 'väikesevõitu / pienehkö': *kasina se on niku pēnI, hān on muitez_lus t'šI nōrikkI, a on kasinā kättÄ* 'ta on muidu kena noorik, aga on väikesevõitu' (VKKMS: 136).

Kirjaliku laenu juhtum on Christfrid Gananderi 1786. aastal ilmunud sõnaraamatu „Nytt Finskt Lexicon” 1. köites leiduvad *kassina*, *-nan* adj 'tuchtig, pudicus (kaino)', *kassinasti* adv 'tuchtigt, ärligt, pudice' (*kassin*, *kassinaste*, Ehst[onice]) (Ganander 1997: 280); sõna pärineb Hupeli sõnaraamatust, millele osutab vana kirjaviisi -ss- pro -s- (SSA 1: 324). Gustaf Reinvall oli samuti seisukohal, et soome keele rikastamine eesti sõnadega on soome leksikograafi ülesanne: tema 1826. aastal ilmunud soome-ladina-saksa sõnastikus „Suomalainen Sana-Kirja” esinevad Hupeli sõnaraamatust pärinevad ee *Kassina* ja *kassinasti* (vt ka Mägiste 1933: 370, 1956: 174).

Tegu on balti, sealjuures vanimasse kihistisse kuuluva sõnalaenuga. Oletatav laenualus on blt **kās-*, mille jätkajad on ld *kōšti* (*kōšia*, *kōšē*) 'vedelikku puhastamiseks läbi riide, sõela vm vahendi kallama, kurnama (nt piima), kääritatud õlut sademe eemaldamiseks läbi kurna vaati valama, filtreerima; (tr, intr) läbi puhuma (tuul), tugevasti sadama, vihma kallama; läbi tungima (päikesekiired); sõnu aeglaselt ja vihaselt läbi kokkusurutud hammaste lausuma; läbi hammaste rüüpima, rüüpsima; (euf) kusema' (Lietuvių kalbos žodynas) ja lt *kāst*, *kāst* (*kāš*, *kāsa*) 'vedelikku puhastamiseks läbi kurna, filtreerima; keeduvett (nt kartulitelt) ära nõristama', *alu kāst* 'õlut laotama, s.o õlut läbi kurna vaati valama', *kāsība* 'õlle laotamine, s.o käärinud õlle läbi kurna vaati valamine; lähinaabritele saadetud või koos nendega pidusemalt joodud õllelaotis; joogiohver'; *kāsibu* ~ *kāsibas dzert* 'õllelaotist jooma, s.o esimest sõõmu hea õnne nimel jooma', *kāsibas laiks* 'tagavarade kogumise, soetamise aeg' (ME 2: 204; Reķēna 1998: sub *kāst*, sub *pārķāsas*; Tezaurs); *kāst* 'tugevasti vihma sadama, valama, kallama; peksma, kolkima' (EH 1: 606). Läti murde- ja kõnekeeles on *kāst* segunenud verbiga *kārst* 'kraasima; kurnama (nt piima); keeduvett (nt kartulitelt) ära kallama, nõrutama; tugevasti sadama' (ME 2: 198;

Tezaurs). Kazimieras Būga on balti verbid 1921. aastal sidunud läti adjektiividega *kuošs* 'kaunis, peen, läbipaistev, selge', *kuoss* 'selge, läbipaistev' (vt Būga 1959: 343), samal seisukohal on Vladimir Toporov (1980: 206–207); Ernst Fraenkel on seda etümoloogilist seost tõrjunud (LEW 1: 284). Balti sõnaperel ei ole selgeid etümoloogilisi seoseid väljaspool keelkonda (LEV 1: 389; ALEW 1: 517; Smoczyński 2016: 592–593). Võimalik etümoloogiline seos slaavi keelte pudrunimetusega **kāsīā* (vrd nt vn *kaua* 'puder' ← **peeneks* hõõrutud viljaterad' (vt Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė) on ËSSJa (9: 158–159) järgi formaalselt õnnestunud, kuid semantiliselt vähem veenev.

Läti verbi *kāst* pikk *ā* on algbalti algupära. Leedu keeles on balti **ā* säilinud vaid vanaleedu tekstides ja osaliselt murdekeeles (Rudzīte 1993: 141–142). Balti **-s-* on läti keeles püsinud samuti paremini kui leedu keeles, kus blt **s* > *š* (peamiselt *r, k, i, u* järel) (Rudzīte 1993: 276–277). Balti **ā* läänemeresoome substituuat *a* tõendab, et kõne all on vanema kihistise balti laen.

kasima on kohanenud *i*-liiteliste frekventatiiv- ja kontinuatiivverbi-dega (liite kohta vt Hakulinen 1968: 215); *kasin* on viimasest noomeniliitega *-(i)n* ← **(i)nA* (liite kohta vt Hakulinen 1968: 112–113) tuletatud adjektiiv. *kasima*-pere on läbi teinud mitmejärgulise semantilise arengu, ent säilitanud laenualuse semantilise põhimotiivi 'puhastama, puhastamise teel millestki soovimatust vabastama'.

Niisiis võib lõpetada nendinguga, et Mägiste algatatud etümoloogia on nüüd lõpuni viidud.

Kirjandus

ALEW 1–2 = Altlitauisches etymologisches Wörterbuch. (Studien zur historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft 7.) Koost ja toim Wolfgang Hock, Elvira-Jülia Bukevičiūtė, Christiane Schiller, Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill, Dagmar S. Wodko. Hamburg: Baar-Verlag, 2015.

Būga, Kazimieras 1959. Rinkiniai raštai II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

EEW = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch 1–12. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000.

EH = Jānis Endzelins, Edīte Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai 1–2. Rīgā: Lettischen Kulturfonds / Grāmatu apgāds, 1934–1946.

EKMS = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat 1–4. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat I–. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1994–.

ËSSJa = Étimologičeskij slovar' slavjanskij jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond 1–. Peatoim O. N. Trubačev. Moskva: Nauka, 1974–. <http://etymolog.ruslang.ru>

- (25. I 2019). [Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Отв. ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука.]
- Ganander, Christfrid 1997. Nytt Finskt Lexicon. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 676. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 95.) Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.
- Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Gedruckt und verlegt von Adolph Simon / Gymnasij Buchdr.
- Habicht, Külli, Kingisepp, Valve-Liivi, Pirso, Urve, Prillop, Külli 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli, Penjam, Pille, Prillop, Külli 2015. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hakulinen, Lauri 1968. Suomen kielen rakenne ja kehitys. 3., korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Muischnek, Kadri 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://www.cl.ut.ee/ressursid/sagedused/index.php?lang=et> (25. I 2019).
- Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LEV = Konstantins Karulis, Latviešu etimoloģijas vārdnīca 1–2. Rīga: Avots, 1992.
- LEW = Ernst Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch 1–2. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.
- ME = K. Milenbacha Latviešu valodas vārdnīca 1–4. Toim Jānis Endzelīns. Rīgā: Lettischen Bildungsministerium / Lettischen Kulturfonds, 1923–1932.
- Mägiste, Julius 1933. Mis on soomlased laenanud eesti keelest? – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 368–377.
- Mägiste, Julius 1956. Toonane eesti keele harrastaja Soomes. – Tulimuld, nr 4, lk 173–174.
- Posti, Lauri 1942. Grundzüge der livischen Lautgeschichte. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia LXXXV.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Reķēna, Antoņina 1998. Kalupes izloksnes vārdnīca 1–2. Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Rudzīte, Marta 1993. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. Rīga: Zvaigzne.
- Smoczyński, Wojciech 2016. Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Na prawach rękopisu. <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf> (25. I 2019).
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Peatoim Ulla-Maija Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, 1992–2000.
- Топоров, Владимир Николаевич 1980. Прусский язык. Словарь 3. Peatoim V. V. Ivanov. Москва: Наука. [Владимир Николаевич Топоров, Прусский язык. Словарь 3. Отв. ред. В. В. Иванов. Москва: Наука.]

- Tsvetkov, Dmitri 1995. Vatjan kielen Joenperän murteen sanasto. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 25.) Toim Johanna Laakso. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VKKMS = Vatjan kielen Kukkosin murteen sanakirja. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIX.) Ainekset kerännyt L. Posti, painokuntoon toimittanut S. Suhonen L. Postin avustamana. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1980.
- VKS = Vadja keele sõnaraamat 1–7. Toim Elna Adler, Merle Leppik, Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1990–2011.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- Winkler, Eberhard, Pajusalu, Karl 2009. Salis-livisches Wörterbuch. (Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Võrguväljaanded

- Eesti regilaulude andmebaas. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas> (25. I 2019).
- Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė. <http://etimologija.baltnexus.lt> (25. I 2019).
- Lietuvių kalbos žodynas. www.lkz.lt (25. I 2019).
- Tezaurs. <http://www.tezaurs.lv> (25. I 2019).

Kasutatud keele- ja grammatikalühendid

adj = adjektiiv; **adv** = adverb; **blt** = (alg)balti keel; **ee** = eesti keel; **euf** = eufemism; **intr** = intransitiivne; **ld** = leedu keel; **lms** = läänemeresoome keeled; **lt** = läti keel; **rl** = rahvaluule; **tr** = transitiivne; **vn** = vene keel.

Murded ja murrakud

eL = lõunaeesti murdekeel; **eP** = põhjaeesti murdekeel; **Juuru**; **R** = kirderannikumurre.

Lembit Vaba (snd 1945), PhD, Läti Teaduste Akadeemia välisliige (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), phorest45@gmail.com

An etymology accomplished: *kasima* and *kasin*

Keywords: Estonian, Finnic languages, Baltic loanwords, lexical history

Although Julius Mägiste in his "Estnisches etymologisches Wörterbuch" has pointed out the Estonian word family of *kasima* as well as its Livonian and Votic counterparts as possible Baltic loans, he fails to mention the source word. This article accomplishes the etymology by suggesting **kās-* as the possible Baltic etymon, some derived terms being, e.g. Lithuanian *kóšti* (*kóšia*, *kóšė*) 'to strain a liquid (e.g. milk) for purification, to pass fermented ale through a strainer to prevent sediment from getting into the barrel etc.' and Latvian *kāst*, *kàst* (*kāš*, *kāsa*) 'to strain a liquid for purification, to filter; to drain off the boiled water (e.g. from potatoes) etc.'

Lembit Vaba (b. 1945), PhD, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), phorest45@gmail.com

VAHEL VÕIVAD VAHERI VARJAMISVORMID KURNAVAKS KUJUNEDA

Berk Vaher. Silmanurga taga. Tartu: Elusamus, 2018. 54 lk.

Parafrazeerides nn eksp-kunsti tuntud definitsiooni, võiks öelda, et Berk Vaheri raamatule „Silmanurga taga” on omased neli tunnust: kanooniline sisu, kanooniline vorm, statistiliselt normaalne sisu ja statistiliselt normaalne vorm.¹ Tegemist on Tartu (kunagise) esiintellektuaali esimese luuletuskoguga, aga lugedes ei lasknud kuidagi lahti tunne, et midagi sellist on Vaher juba varemgi kirjutanud. Esmalt ehk seetõttu, et vähemasti tubli kolmandik 34 luuletusest on varem Müürilehe ja Loomingu veergudel ilmunud, aga ka seetõttu, et „luule ja proosa piirid kipuvad hajuma”² ka tema varasemates, „postmodernismi ideesse uskumise”³ ajal kirjutatud lokkavalt eklektilistes proosaraamatutes, kus muuhulgas leidub värsistatud tekste või tekstifragmente.

Näib, et muutumatuna on püsinud Vaheri poeetika eksperimentaalsed võtted, mida on eri perspektiividest rohkelt kirjeldatud. Kindlasti on üks märksõnu „erisused”,⁴ samuti „erinevate tekstiloome strateegiate [...] miksimine” ja

kämpilik subkultuursus,⁵ miks mitte ka „teatav pidev ja ohjeldamatu püüe tuua esile tõe „varjamisvorme””.⁶

Vahest kõige selgemalt kirjeldab Vaher oma loomeprintsipe kunagises intervjuus Jaak Tombergile: „Kui puudub mänguline element, on elamine, kirjandus, armusuhe või mistahes muu asi igav ja kurnav. Mäng teeb elamisest elu, kirjandusest kirjutamise, armusuhtest armastuse – just nii ja mitte vastupidi. Mäng ei ole tegelikult tühine ja kerge-meelne, vaid nõuab kogu keha, hinge ja vaimuga pühendumist.”⁷ „Silmanurga taga” mängulisus põhineb kolmel teljel, mida autor on võrdlemisi rikkalikult kasutanud. Kõigepealt segmentatsioon (katkestus), mis ilmneb läbivalt sisuliselt ja süntaktilises elliptilisuses (nt luuletus lk 14–15), erinevates siirdevormides ja graafilises paigutuses. Keskendun peamiselt aga kahele ülejäänud teljele, mis osaliselt esimesega haakuvad: intertekstuaalsus ja barokne alliteratsioon.

Intertekstuaalsus

Arvustades novellikogu „Kaval kuuldavus”, väidab Jan Kaus, et „Vaheril moodustavad mõned terviktekstid üheainsa intertekstuaalse objekti – ja subjekti, hiiglasliku lingi. „Kaval kuuldavus” pakub seega tekstilisi *covereid* või

¹ Vt E. Luuk, Eksperimentaalne tekst: kummitused ja predikaadid. – Vihik 2008, nr 14, lk 52–65.

² A. Mihkelev, Nagu laulu ilus tuline oja. – Sirp 14. IV 2000, lk 14.

³ A. Pilv, Väike teatmik (Tartu) paranoiakriitilise risoomi kohta. – Methis. Studia humaniora Estonica 2013, nr 11, lk 32.

⁴ J. Tomberg, Kohv ja kuuldavus. Erisus ja mina. – Sirp 21. XII 2001, lk 8.

⁵ R. Veidemann, Kirjamees Berk Vaheri paratekstid. – Postimees 8. III 2002, lk 16.

⁶ A. Pilv, Väike teatmik (Tartu) paranoiakriitilise risoomi kohta, lk 24.

⁷ J. Tomberg, Kohv ja kuuldavus. Erisus ja mina.

mixe.”⁸ Ka Vaheri viimatises raamatus tõstetakse märgilisi elemente ikka ja jälle ühest märgisüsteemist teise, seda viisi ehitatakse pidevalt üles tekstisisene konflikt. Nii värsistab ja muudab Vaher pisut Tartu Ülikooli pressiteadet, kus kutsutakse osalema vilistlaste kokkutulekul (lk 29). Teisal võtab Vaher aluseks kolme religioosse reaalteadlasega tehtud intervjuu Eesti Ekspressis (lk 18), mis kannab pealkirja „Eesti teadlased leidsid oma töölaual Jumala”.⁹ Või moodustab teksti keskse selgroo hoopis kuulus lause „Twin Peaksist” (kas ei kipu viimasele viitamine eri kunstivormides juba ammu tüütavaks muutuma...) (lk 42–43). Või raamivad luuletust read levimuusika klassikast: üks üpris põnev modernsest orwellilikusest kantud luuletus (lk 32–33) ühendab Buffalo Springfieldi sõjavastase laulu „Stop Children What’s that Sound” (1966) ja The Police’i loo „Every Breath You Take” (1983).

Pikemat käsitlust nõuab aga luuletus pealkirjaga „J. L.” (lk 36), mis on üks huvitavamaid intertekstuaalsuse juhtumeid viimaste aastate eesti luules:

tihane lendab mu aknale
kaela alt valge, kõht kollane
tegelikult me kodanikuna
keegi ei armastaks
kui akna all käiakse kraaklemas
kui keegi sodib seina
raiub nimelist puud
nokib, nokitab, vaatab targasti
sisse – tihase viis on see –
kraakleb akna all suhteliselt
ebaadekvaatselt
kaela alt valge, kõht kollane
vestab nokka, vaatab targalt ta
ega see ei meeldi kellelegi
aga peame selliseid asju taluma

see on meie saatust

⁸ J. Kaus, Teksti kaval lähedus. – Sirp 19. X 2001, lk 7.

⁹ T. Tänavsuu, Eesti teadlased leidsid oma töölaual Jumala. – Eesti Ekspress 14. IX 2014.

Nagu selgub retseptsioonist, võib teksti lugeda ka autonoomselt, ilma iga-suguse tsitaadilisuse või intertekstuaalsuseta. Andrus Kasemaa nimetabki seda ilusaks luuletuseks, mis „räägib tihasest, kel kaela alt valge ja kõht kollane, kes kraakleb ja vestab nokka ja vaatab targasti aknast sisse”.¹⁰

Võib siiski julgelt oletada, et valdav osa lugejaist tunneb ära Juhan Liivi kuulsat luuletuse „Talvine tihane” (1910), millest on kasutatud esimest stroofi ja teise stroofi esimest värssi (Vaheril read 1–2, 8–9 ja 12–13, loobutud on vaid suurtähtedest). Ülejäänud luuletuse moodustab aga Jürgen Ligi 2012. aasta lõpus ajakirjanikele antud kommentaar seoses Reformierakonna peakontori ees toimunud meelevaaldusega.¹¹ Vaheri ülekanne on meisterlik: võrdlemisi argine väljaütlemine on paigutatud kohakuti luuleklassikaga ning muudetud sedakaudu hüperboolseks ja lüüriliseks. Juba pealkirjas on ühendatud nüüdisaegne poliitik ja kirjandusklassik (initsiaalid viitavad nii Ligile kui ka Liivile), dialoogi asetatud värsid on võrdväärased ja moodustavad ühtse terviku.

Vaher läheb lihtsast brikolaazist aga märgatavalt kaugemale. Viimane värss – ja olgu rõhutatud, et see pärineb just Jürgen Ligilt –, mis on eelnevast tekstist eraldatud, loob omakorda silla Ene Mihkelsoni luuletusega kogust „Tulek on su saatust” (1987). Ilmselt pole see sugugi juhuslik kokkulangemine, et luuletust

¹⁰ A. Kasemaa, Õrritav suutäis. – Sirp 5. X 2018, lk 17.

¹¹ Olgu siinkohal toodud ka Ligi tsitaat: „Tegelikult me kodanikuna keegi ei armastaks, kui akna all käiakse kraaklemas. Kui keegi sodib seina, raiub nimelist puud, kraakleb akna all suhteliselt ebaadekvaatselt, ega see ei meeldi kellelegi, aga peame selliseid asju taluma, see on meie saatust.” (Ligi: akna all kraaklemine ja seinte sodimine ei meeldi kellelegi. – Delfi 29. X 2012. <http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/ligi-akna-all-kraaklemine-ja-seinte-sodimine-ei-meeldi-kellelegi?id=65185592> (7. III 2019)).

„Talvine tihane” on oma Juhan Liivi teemalises tekstis tsiteerinud ka Mihkelson, kusjuures tema luuletus lõppeb nii: „See tulek on me saatust”.¹² Vaheri tekst on niisiis ka Mikhkelsoni luuletuse kommentaar. Mõlemad on toonud Liivi otsapidi tänapäeva ja teisendanud interteksti tonaalsust.

Kaldun arvama, et isegi 1990. aastate Krull ja varane Kivisildnik ei pakunud sedavõrd lihtsal võttel põhinevat äärmuslikku intertekstuaalset mängu. Kaldun arvama sedagi, et siit enam niisama naljalt kaugemale polegi võimalik minna.

Ja kui arvestada, et Vaheri luuletusega kõrvuti paikneb foto Tartu Linna raamatukogu seinal asuvast kuulsast Edward von Lõnguse tööst, mis kujutab koondatud Tammsaaret, siis tekib tahtmine tsiteerida Roman Jakobsoni kunagist irooniast pakatavat kirjeldust kirjandusloolasest kui politseinikust, kes on saabunud kuriteopaigale ja hakkab kõiki küsitlema ja kõike analüüsima, et aru saada, mis kurat siin ikkagi toimub.

Teekond luule olemusse

Jürgen Ligi kommentaaride värsistamine rõhutab luule üht keskkeimat tunnust ehk katkestust.¹³ Nii siin kui ka mujal tõuseb esile iha osutada luule traditsioonilistele omadustele. Selle vahest kõige silmatorkavamaks tõestuseks on rohke alliteratsioon. Näiteks kahevärsiline luuletus (lk 28):

**eestlase elu on heitlus
helgema eilse eest**

¹² E. Mikhkelson, Tulek on su saatust. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 32.

¹³ Vaheri tekst näitlikustab, et luule põhitunnus on see, et „semantilised ja häälduspausid ei tarvitse kokku langeda” (M. Välgataga, Mis on luule? I. – Keel ja Kirjandus 2013, nr 3, lk 167) või et „ainsa ühise välis-tunnusena seob kõigi rahvaste luulet värss” (J. Põldmäe, Eesti värsiõpetus. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 32).

Siin pole niivõrd oluline kaheks värsiks jaotatud lause kui propositsioon. Lause „Eestlase elu on heitlus helgema eilse eest” ei kõla eriti teravmeelsena ja küllap kohtab selliseid väljaütlemisi sotsiaalmeedias iga päev. Pigem meenutab see igavat ja kurnavat läbikukunud originaalitsemist, mille koht on kusagil kõrtsilaua taga. Ometi see luuletus mõjub. Ja pelgalt seetõttu, et Vaher annab oskuslikult tähenduse foneetilisele tasandile, mis omakorda tagab luule (ja eriti lüürilise luule) vahest ühe keskseima omaduse, mis tänapäeval kipub kuidagi tagaplaanile nihkuma. Meeldejäävus!

Mõjub assonants (vokaali *e* läbiv kasutamine), riim laiemalt (näiteks „heitlus” riimub teise värsi kahe esimese sõnaga), samuti ootushorisoni nihestamine („helgema homse” asemel „helgema eilse”). Meeldejäävuse tagab ka meetrum: Vaher ühendab luuletuse esimese ja viimase silbi – viimane silp tahab just kui rõhutult positsioonilt esile kerkida, lõhkuda daktüülist rütmi (tegemist on võttega, mida viimasel ajal rakendatakse erilise jõulisusega maailmatasemel räppmuusikas).

Alliteratsioonipõhist paronomaasiat kohtab pea iga leheküljel. Kohati lausa lolli järjekindlusega (lk 16):

roietult, raugelt, raevukalt, raiutult
reipalt
rabeled läbi ettevohavast eneste-
võsast

Peale foneetilise ja vormilise tasandi semantiseeritakse läbivalt ja eksplitsiitselt ka luuletuste paigutust ning kirjavahemärke. Näiteks (lk 10):

„jutumärgid silmanurgas”
(sulud ümber suu)

Tegemist on ühega paljudest tunnustest, mis pikka aega on olnud just kui luule pärisosa, aga nüüd ei mõju luules enam sugugi eripärasena. Minu

üks hea kaasteeline kannab raamatukogus töötades peaaegu alati särki kirjaga „The worst thing about censorship is *****”. See on üks juhuslik näide kümnetest tuhandetest, kus ekspluaateeritakse grammatiliste kategooriate ja visuaalse vormi tähendust genereerivat mõõdet, mis kuulub traditsiooniliselt luule pärusmaale. Eri subkultuurides, eri meemide, postitustega sotsiaalmee dias – see trend on muutunud sedavõrd valdavaks, et neis juhtumeis on keeruline tabada midagi loomuldasa luulelist.

Kui Indrek Ojam võrdles Vaheri kogu Paul-Eerik Rummo „Lumevalguse... lumepimedusega”,¹⁴ siis midagi rummoliiku on viimati toodud tekstis – ja kogus üldisemaltki – toepoolest. Ehk oleks korrektsem tõmmata paralleele aga „Saatja aadressiga”, kus tekstiline paigutus, siire ja kordused toimivad võrdlemisi sarnaselt: Rummo mõju on igatahes ilmselge!

Kurnav ja igav?

Kui Vaheri proosateosed on olnud luulelised ning enamasti ka nõrga narratiivsuse ja võrdlemisi tugeva lüürilisusega, siis nüüd on tegemist konkreetse luule- raamatuga. Sestap ei saa ma jätta küsimata: kuidas toimib „Silmanurga taga” luule n a? Või aktuaalsemalt väljendudes: kuidas kirjeldada Vaheri luulekogu poeetilist mõõdet?

Raamatut raamivad Jaak Kikase fotod suletud uksest. See on tabav kujund luule jaoks. Vähemasti kui silmas pidada luule vahest kõige kesksemat taotlust – püüda püüdmatut, jõuda silmaga nähtava taha, jõuda objektide olemuse, algupärani (eks ole luules ikka kübeke filosoofilisust). Kes teab, ehk on uke taga elevant? Või: „pole luulet mis poleks kui / võnkuvad viirud su ees vees” (lk 46).

Mõistagi ei piirdu Vaheri taotlused pelgalt nägemisulatuse laiendamisega aegruumiliselt. Taotlused kiigata silmanurga taha põimuvad isikliku mõõtmega, evivad tugevat subjektiivset laengut (lk 22):

libised eest
iseendalt
su kannul

Eeltoodud tsitaat intervjuust Tombergile jätkub nii: „Literaadid, kes jutlustavad, et kirjutamine on raske töö, kirjutavad tavaliselt hirmus igavalt. Nad toodavad juurde produkti, mille all me niigi ägame – selle asemel, et seda loominguliselt ümber mängida.”¹⁵ Mänguline element on kogus muidugi olemas. Ja kindlasti on ka rohkelt huvitavaid tekste. Politseinikul on põnevust küllaga: seosed, mängud, konfliktid ja leppimised järgnevad ootamatutes seostes, kuriteopaigale saabudes tuleb täiel määral aktiveerida analüütiline mõtlemine.

Ometi paneb raamat tervikuna (luulena) pisut õlgu kehitama. Luuletaja Jüri Kolk kirjutab luuleaasta ülevaates näiteks nii: „Kogu raamat jääb kuidagi deklaratiivseks. [...] põhitooni annavad veidi noomivad näpuviibutused [...] Vaatamata vaieldamatule terasusele ei saa Vaher oma luulelinnu jalgu tõrva seest lahti.”¹⁶

Usun, et Kolgi intuitsioon ei peta. „Silmanurga taga” ei paku lugejale vaheet naudingut, selle on kirjutanud intellektuaal, mitte luuletaja. Ratsionaalselt kontrollitud eklektikas kombitakse poeetiliste võtetega äärealasid, kus võte ise muutub sedavõrd dominantseks, et varjab ümbritseva. Nii juhtub isegi isiklikemate ja melanhoolsemate tekstidega – nagu sümboleid täis topitud psühholoogiline teater, kus sümboolite kadudes

¹⁵ J. Tomberg, Kohv ja kuuldavus. Eri sus ja mina.

¹⁶ J. Kolk, Mõnest 2018. aastal ilmunud luuleraamatust. – Looming 2019, nr 3, lk 396.

¹⁴ I. Ojam, Kerguse vaimust sündinud. – Looming 2018, nr 10, lk 1484–1486.

jääb kõhedust tekitav kõledus. Ja viimast ei suuda mahendada ka see, et tegemist on luulega. Mäng mõjub paken-dina, mis varjutab selle põhilise taotluse: näha silmanurga taha, püüda püüdmatut ja tuua esile tõe varjamisvorme.

Või teisiti sõnastades, Vaheri tekstid osutavad pidevalt luule olemasolule ja essentsile, aga neil osutustel puudub performatiivne loomus. Ilmselt midagi sellist pidas Kolk silmas sõnaga „deklaratiivsus”. Paiguti tahaks isegi hüüata: Berk Vaheri „Silmanurga taga” on huvitavaid elamusi pakkuv raamat, mis absoluutselt ei mõju.

Võib-olla on asi selles, et kui 1960. ja 1970. aastatel oleks sarnane raamat oma eripärasuses pakkunud ka lugemis-

naudingut, siis Vaheri tekstide essents peitub paljuski võtetes, millega puutume teistes meediumides (sotsiaalmeedia, muusika jne) peaaegu iga päev väga kvaliteetses vormis kokku. Samas, Rummo ja Mikkelsen luuletuste (või alliksarelikust alliteratsioonist tekkiv) vahetu nauding, performatiivsus on muidugi ajaüleselt vaieldamatud. „Silmanurga taga” on aga ambitsioonikatest tekstidest koosnev vähese ambitsiooniga raamat, mille normaalsus ja kanoonilisus on ületamatus vastuolus ebanormaalsuse ja mittekanonilisusega.

JOOSEP SUSI

KUNINGLIKUD KAELKIRJAKUD JA HINGEVÕLGADE KOPUTAV TUHK

Eeva Park. Minu kuninglikud kaelkirjakud. (Kirjanikud omavahel.) Tallinn: Hea Lugu, 2018. 157 lk; Maimu Berg. Meie hingede võlad. (Kirjanikud omavahel.) Tallinn: Hea Lugu, 2018. 223 lk.

Kirjastus Hea Lugu on juba saanud kiita oma kirjanikesarja eest. Lühikese aja jooksul on ilmunud kümne autori raamatud, teemaks kolleegid kirjanikud ja kirjandus. Lugejana ja raamatutest kirjutajana tundub mulle, et kirjastus on olnud liiga rutakas: miks nii palju ja nii kiiresti? Need raamatud võinuksid ilmuda mõnekuuliste vahedega paari aasta jooksul. Tõenäoliselt saanuks nad sel juhul rohkem ka kriitikakajastust ja pikema aja jooksul avalikkuse tähelepanu.

Kangelasliku lugemis- ja arvustamistöö on ära teinud Vilja Kiisler, kes on Postimehes andnud ülevaate kõigist

„Kirjanikud omavahel” raamatutest.¹ Mul oli esialgu raske aru saada, miks rõhutab ajakirjanik just sarja kollasust. Guugeldades aga leidsin ühe Eeva Pargi raamatu tutvustuse, kus kirjutati sellestki, et Kroonikas on avaldatud selle sarja leheküljesuurune reklaam.² Nii et ilmselt on kirjastajal olnud mingi lootus inimlikule argihuvile. Iseasi, kas ja kui-võrd kirjanikud oma teostega on seda ootust õigustanud. Miks peaksid kirjaniike omavahelised probleemid – enamasti ammused – Kroonika glamuuri-januseid lugejaid huvitama?

Eeva Pargi teose irooniline ja samas hellitav pealkiri „Minu kuninglikud kaelkirjakud” viitab Mark Twainile, Maimu Bergi tõsitundelisema pealkirja „Meie hingede võlad” võti on teose viima-

¹ V. Kiisler, Kirjanduse kollane. – Postimees. AK 7. XII 2018.

² <http://maemaailm.blogspot.com/2018/09/minu-kuninglikud-kaelkirjakud-eeva-park.html> (4. III 2019).

ses lõigus: „Ei, kahe looja kooselu ei pea olema põrgu. See oleks liiga lihtne. Ja need, mille ületamiseks sul ei piisanud jõudu, ei olnud meie deemonid. Pigem on need meie hingede võlad, mida me ikka ja igavesti maksame nii siin- kui ka teispoolsuses.” (lk 223) Kriitikud on rõhutanud nende kahe raamatu suuremat ilukirjanduslikkust võrreldes teiste selle sarja teostega. Janika Kronbergi väitel on Maimu Bergi raamatut kõige rohkem kiidetud.³ Kirjanduse aastapreemia žürii auhindas siiski Eeva Pargi „Minu kuninglikke kaelkirjakuid”. Mina ei oleks osanud eelistada üht teisele, mõlemad autorid on oma minevikukogemusest – Maimu abielust Vaino Vahinguga, Eeva lapsepõlve- ja noorusaastatest – kirjutanud isikupäraselt, tunde- lise süvenemisega, erinevalt. Nende kahe raamatu ülejäänud meenutused – Maimul raamatu algus-, Eeval lõpu- osas – lisavad huvitavaid nüansse nii omavahelistele suhetele kirjandusilmas kui ka selle rahvusvahelistumisele.

Omal kombel kirjutavad mõlemad kirjanikud oma „kuninglikest kael- kirjakutest” ja „hingede võlgadest”, mälestuste tuhk koputab kummagi südamele. Eeva on oma ema Minni Nur- met meenutades uurinud dokumente, käinud arhiivides, kasutanud ema kirju ja vanaisa päevikut. Maimule ei ole kunagised kirjaneped vajalikud olnud, temal on oma mälestused kahe loovinimese armastusest ja abielust. Ka Eeva lapsepõlvemälestuste taustaks on kahe kirjaniku, Minni Nurme ja Aadu Hindi kunagine abielu. Muide, Vahing on tundnud huvi Hindi loomingu vastu, kirjutanud essee tema psühhoanalüü- tilisest noorpõlveromaanist „Kuldne värav”,⁴ milles ta teost kõrgelt hindab.

³ J. Kronberg, Eksib see, kes läheneb perekonnalugudele kui suhtedraamadele. – Maaleht 15. XI 2018.

⁴ V. Vahing, Mehest on raskem kirju- tada kui merest. (Impressioon „Kuldsest väravast”). – Looming 1980, nr 1, lk 114–117.

Eeva Pargi raamat algab mälestus- tega Debora Vaarandist, ainsast ini- mesest, kellest Minni Nurme halvasti rääkis, aga kes oli Eeva aastavanuselt surnud poolvenna Jüri ema (lk 7). Ta käib Deboral külas, peab temaga pikki telefonikõnesid, nad räägivad kõigest – eluolust, kirjandusest, armastusest, filosoofiast jms –, neist saavad sõbrad. Debora on hoopis teistsugune kui Minni sõbrannad – „lääged inglid” (lk 7). Eeva kahetseb, et ta ei talletanud õigel ajal luuletaja omapärast võimet tajuda hää- likuid värvilistena, kuigi Debora ütles talle „lausa tähthaaval, mis on mis tooni” (lk 28). Sellest on tõesti kahju.

Minni Nurmet meenutavad peatüki „Tuhk, mis koputab” kaks osa: „Minni Nurmet, pühapäevakarjusest” ja „Min- ni Nurme, kirjanik ja luuletaja”⁵. Suure pere noorimana on Eeval olnud võimalik emaga kahekesi olla rohkem kui teistel lastel. Minni kodutalus Piirajal käivad nad palju kahekesi, sealsetest kohta- dest ja inimestest on raamatus kau- neid mälestusi. Aga meeleolukad on ka maalesõidud kogu perega: talvel rongiga ja rohkete kompsudega (lk 48–49), suvel puupüsti lapsi, sõpru ja pakke täis laadi- tud väikese Moskvitš 400-ga (lk 58).

Mäletan minagi malbet, leebet ja pisut nagu hajameelset Minni Nur- met, olen temaga vestelnud vist ühel korral, nii et mulje on küllalt põgus. Olen kunagi lugenud ka Minni Raud- sepa noorpõlveromaani „Kentaurid” (1939). Tuttavad mäletavad teda „läbi- nisti heleda ja meeldejäävalt kergena” (lk 36). Kindlameelsust pidi sel kergel ja heledal olendil olema siiski rohkem kui mõnel teisel naisolevusel. Tema esimene laps vahetati sünnitusmajas ja tuli aastavanusena pärast kohtus- käimist tagasi vahetada (lk 125). Lahu- tus oma viie lapse (esimene ühine poeg Martin suri aastavanusena ja maeti Araali mere äärde, lk 126) isast oli

⁵ Ilmunud pealkirjaga „Minni Nurme. Kodumetsade kutse” (Looming 2017, nr 11, lk 1649–1659).

valus ja dramaatiline. Oma neli last kasvas ta üles üksikemana, tõlkides luulet ja võideldes majandusliku kitsikusega. Ta sõitis igivana ja alalõpmata parandamist vajava autoloksuga (neil aastatel ei olnud kuigi palju naisi autorooli taga, autosid oli üldse vähe), ei peljanud keravälku ega Elo Tuglast, kes ta väikesele tütrele nii mällusööbivalt mõjus. Ega ka aktiivselt sekeldavat Aadu Hinti, kuigi abielulahutus pidi naisele olema tõeliselt ränk.

Ma ei teadnud varem, et just Minni Nurme on olnud mitme mu lapsepõlve lemmikraamatu tõlkija. Laps ei pööra ju tähelepanu tõlkijale ja Minni Nurme oli mulle esialgu tundmatu nimi. Aga Byroni ja Shelley eestindusi (ilmusid 1957 ja 1960) lugesin üsna varakult, mõni toona loetud luulerida kõlab veel praegugi kõrvus. Hiljem lisandus Robert Frosti luulekogu „Lehtedel sammuja” (1965). 1950. aastatel tõlgiti väliskirjandust peamiselt vene keelest. Minni Nurme eestindused Harriet Beecher-Stowe „Onu Tomi onnikesest” ja Robert Stevensoni „Aarete saarest” (esmatrükid vastavalt 1951 ja 1949) on seevastu tehtud inglise keelest. Nii et malbe ja naiselik Minni Nurme on tõlkinud ka bravuurika mereröövlite laulu „Surnukirstul viisteist meest, hoirassaa ja pudel rummi”.

Kui Eeva kirjutab, et linnas oli Minni põhitöö tõlkimine (lk 71), siis oli see luule tõlkimine. Tema vahendatud proosaraamatuid teatmeteosed rohkem ei nimeta.

Eeva Pargi raamatus avaneb ka Neumannide/Nurmede perekonna igieestilik saatust: Saksa ajal seisis kogu pere püssitorude ees, Vene ajal hukkusid kaks Minni venda vangilaagrites (lk 80), õde Salme leidis uue kodu Torontos.

Minni kirjad õele on ilukirjanduslikud ja poeetilised, kahju, et ta pärast oma esimesi romaane (lisaks „Kentaurile” ka „Ratastool”, 1941) rohkem proosat ei kirjutanud. Lüüriliseks lühiproosaks oleks tal igatahes olnud häid eeldusi.

Eeva mälestused annavad vastuse ka küsimusele, miks Rudolf Sirge soovis Torontos viibides just Salme Ekbaumiga kohtuda: Minni Nurme Põllu tänava kodu sagedase külalisena (lk 86) tõi Sirge Kanada-reisile kaasa nii Minni kirja õele (lk 135–137) kui tõenäoliselt ka suulisi sõnumeid, mida neil aastatel kirja panna ei sõandatud. Salme Ekbaumi romaani „Ristitants” põhjal jääb aga mulje, et vendade saatusest, mis autoril kõige rohkem südamel oli, tookord veel ei teatud.⁶ Võimudelt oli noil aastatel üsna raske sedalaadi informatsiooni saada, paljude inimeste saatust (või õigemini elulõpp) on selgunud alles aastakümneid hiljem, pärast rohkeid järelepärimisi. Salme Ekbaum ise erines Eeva arvates tema lüürilisest, tundelisest ja huumorikaugest emast, temas oli „parasjagu pipart”, tal oli „ülil-kriitiline loomus” ja suurepärase huumorisoon (lk 111). Kindlasti oli nii, kuid Ekbaumi loomingut lugedes tundub, et ka see tundelisem ja luulelisem pool oli temas täiesti olemas.

Eeva Pargi raamat on kirjutatud ausalt ja suure taktitundega. Ta suhtub kahtlevalt nii mõnessegi Minni väitesse, ei sõanda esialgu minna külla Debora Vaarandile, sest see tundub ema reetmisena. Suhtumise oma isa Aadu Hindi aktiivsesse tegutsemisse abielulahutuse ajal kirjutab autor lahti, andes hinnangu Elo Tuglase päevikule (lk 93–99). Aadu Hinti kujutab Eeva üsna punktiirseltselt ja diskreetset: isa haigevoodis nähes puhkeb ta nutma, aga matustel ei nuta, lapsemälestustes on isa mingil ajal veel nendega, laseb ennast ja peret Minnil sõidutada (lk 58), õpetab lapsi Loonalaiul ujuma (lk 11) jms. Debora räägib Eevale oma esimesest abielust Hindiga, mis tõi ta välja Saaremaa külast, Jaan Roos käib Min-

⁶ Vt ka M. Hollo, Traumast romaani. Salme Ekbaumi romaani „Ristitants” žanr, poeetika ja ajalooline kontekst. – Keel ja Kirjandus 2018, nr 12, lk 959–975.

nil ja Aadul külas ning peab neid kenadeks inimesteks jne.

Maimu Bergi raamatu esimeses osas räägitakse kõigepealt saksa ja soome kirjanikest, ka sümboolsest venelasest ja heast kirjanikust Anatoli Pristavkinist, kellega autor kohtus Soomes. Teos algab suurepärase novellimöötu meenutusega „Mandariinpart”. Järgneb lapse- ja noorpõlvemälestusi eesti kirjanikest (Leida Kibuvits, Ralf Rond jt) ning autori kursusekaaslastest, kelle hulgas on mitu praegu tuntud kirjanikku. Võiks isegi öelda, et uue aastatuhande alguse parimad eesti naiskirjanikud on õppinud samal eesti filoloogide kursusel – lisaks Maimu Bergile ka Ene Mihkelson ja Asta Põldmäe. Samuti on Maimu kursusekaaslane kirjastaja ja tõlkija Andres Jaaksoo (tema eestvõttel hakkas ilmuma muinasjutusari „Saja rahva lood”). Ülikooliaastate meenutuses ei ole nimetatud kirjanikku ja Ameerika Hääle kunagist töötajat Maret Aronovichi, kes õppis umbes samal ajal eesti filoloogiat, aga võib-olla siis aasta ees- või tagapool. Tulevasi kirjanikke oli Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas 1960. aastatel pea igal kursusel.

Esimene osa võiks ehk olla hoopis pikem, küllap on Maimul veel rohkesti mälestusi nii eesti kirjanikest kui ka teiste maade kolleegidest, eriti saksa ja soome autoritest. Ta töötas ju aastaid Tallinna Soome instituudis, korraldades soome kirjanduse tutvustamist ja kohtumisi kirjanikega.

Aga muidugi on selle raamatu olulisem osa „Lootusetu armastus”, ommoodi romaan miniatuurides. Või ka hulk mõttelisi vestlusi kunagise abikaasaga, sest lood on enamasti sinavormis. Juba teose esimesse osasse on poetatud selle romaani kilde („Hem ja Vaintsa”, „Dialoogi kolm surma”).

Maimu loodud pilt Vainost on teistsugune, kui Vahing ise oma eluloolistes lugudes on kirja pannud, mehe päevikumärkmed nende ühistest aastatest jäävad naisele „ehmatavalt võõraks”

(lk 26). Ka Vahingu kaasteeliste mälu-pildid temale pühendatud raamatus⁷ räägivad teistsugusest inimesest kui see, keda Maimu tundis (lk 26). Naist solvab, kui kõrvalised inimesed arvavad teadvat nende suhtest kõike – sest Vahing on sellest ju kirjutanud! (lk 128)

Kunagi 1960. aastatel jooksis ka Eesti kinodes Prantsuse film ühest abielust Marie-José Nati ja Jacques Charrier’ga peaosades (prantsuse keeles on pealkiri „La vie conjugale”, toonast eestikeelset tõlget paraku enam ei mäleta, kas „Ühe abielu lugu” või midagi niisugust), kus mees ja naine kumbki rääkisid oma abielu loo.⁸ Need olid kaks täiesti erinevat koos elatud elu: naine rääkis asjadest, mida mees ei mäletanud, mis polnud talle olulised olnud, ja vastupidi. Ja kui nad mäletasidki mõnd sama juhtumit nende ühisest elust, oli seegi täiesti teistmoodi nähtud.

Ka Vaino Vahingu ja Maimu Bergi lood on erinevad. Vahing kirjutas iseenda elu, aga koos sellega oma lähedaste elu kirjanduseks. Tegi seda talle eriomasel, draamaatilisel, probleeme ja suhteid teravdaval, mõnikord kõverpeegilisel moel. Maimule tundub, et mõnes töös on ta teinud liiga mitte ainult naisele, vaid ka oma vanematele.

Naise mälestuskildudes on palju eneses kahtlemist, kurbust, lootusetust. Maimu Bergi noorusaastate Tartu on troostitu: poolpime, Vene lennukitest rüvetatud, salastatud ja salastamata tehastest ahistatud, räpaseks muudetud jõega, „Haisev, räpane, auklike tänavatega endassetõmbunud linn”, mida autor kõik seal elatud aastad vihkas (lk 218–219).

⁷ Vahing. Mälestusi Vaino Vahingust. Koost K. Trummal. [Tartu]: Hermes, 2011.

⁸ Eesti kinodes jooksis see režissöör André Cayatte’i 1964. aasta linatöös ühe kaheserialise filmina, Vikipeedias kirjeldatakse seda kui kaht filmi, diptühhonit ja nimetatakse dramaatiliseks komöödiaks: „Jean-Marc või ühe abielu lugu” ja „François või ühe abielu lugu”.

Salong sellises linnas, vanas viletsas puumajas mõjub võõra ja kohatuna ja küllap selles nimetuses oli ka omal ajal üksjagu irooniat. Raamatu põhjal jääb mulje, et Maimu ei tundnud ennast ei selles salongis ega ka nende aastate Tartus just liiga hästi. Vahingu isatalus Aravul tehtud tiigikaevamise pildil on üks ilmetu rätikuga naine, keda peetakse Vahingu nõrgamõistuslikuks tädiks. Aga see on hoopis Maimu, tunnistab ta ise (lk 148).

Maimu esimene raamat „Kirjutajad. Seisab üksi mäe peal” ilmus 1987. Aga juba 1969. aastal oli tal Leen Kaiste varjunime all ilmunud kimp lühijutte ajakirjas Noorus.⁹ Omaaegsesse Kabli loomelaagrisse, millest ka raamatus on kirjutatud, ei olnud ta kutsutud Vahingu kaaslasena, vaid ajakirja autorina. Võimalik, et tema hilises tulekus kirjandusse on oma osa nii Tartu-aastate rusutisel kui ka sealt saadud inspiratsioonil.

Omaaegselt Vahingute salongist on palju kirjutatud, mitte aga sellest, et setupoiss Vahingule meeldis käia kevadistel paadiretkedel ja kala püüdma. Loos „Lüüriline vahepala – kahekesi ajajõel” meenutab Maimu nii varakevadist Taevaskoda ja seal toimunud etendust, millest sündis omal ajal „kirjandushuvilisi vaidlema ärgitanud” „Etüüd” (lk 122–124), aga ka kahekesi tehtud paadimatku ja spinninguloo-

pimist Lõuna-Eesti jõgedel, millest Vahing ei ole kirjutanud. Päris koomiliselt mõjub Vahingu katsetus püüda kala Saaremaal Tagalahes piirivalvehelikopterite mürina saatel ja mundri-meeste valvsa pilgu all.

Raamatus on nimetatud üsna palju 1960.–1970-ndate ja ka hilisemate aastate eesti kultuuri mõjutanud inimesi, nagu Mati Unt, Linnart Mäll, Jaan Kaplinski, Tiia Toomet, Joel Sang, Ene Mihkelson, Lembe Hiedel jpt. Mitmes lootusetu noorusarmastuse loos kohtub Maimu ka minevikutegelastega. Nende kehvakeses Tartu üürikortoris käivad külas Hella, Henrik, Jaan, Juhan, Marie, Paul jpt. Aga Rahumäe vaestekalmistule maetud Jaan Oksal käivad nad Vainoga ise korduvalt külas, mõnikord koos tütreaga. Ja Vahing kirjutab näidendi mehest, kes ei mahtunud kivile. Mängib ka ise Vanemuise laval seda meest.

Aino Kallas on 1950. aastatel kirjutanud Vahingu omamoodi teisiku ja ametikaaslase, õnnetu Juhan Liivi tohtri kohta XX sajandi alguse Tartust: „Luiga oli tõesti tark, süvaloodija, aga *deemonit* temas ei olnud.”¹⁰ Deemonit ei ole ka Maimu kujutatud Vahingus, süvaloodija küll.

Kuid inimloomuse ja ühiskonna süvaloodija on ka Maimu Berg ise.

MALL JÕGI

⁹ Vt https://et.wikipedia.org/wiki/Maimu_Berg (19. III 2019).

¹⁰ A. Kallas, Vaeltava vieraskirja vuosilta 1946–1956. Helsinki: Otava, 1957, lk 326.

MADAM VERHOVENSKAJA KEELETUNDLIK VASTUHAKK UNUSTAMISELE

Tiina Kirss. Sõel. Käsitlusi kirjandusest, kirjanduskriitikat ja arvamuslugusid. Koostanud Aija Sakova. Tallinn: EKSA, 2018. 587 lk.

Erinevus ja empaatia

„Ühes eksperimendis kasutasid uurijad peeglikatset – määramaks, kas loom tunneb ära omaenese peegelpildi. Nad asetaskid peegli väljapoole elevandi-aedikut põrandale. Peegel, mille mõõtemeteks oli kõigest 105x240 cm, oli seatud sellise nurga alla, et elevant nägi tõenäoliselt enamasti oma jalgu, mis liikusid kahekordsete trellide taga (kuna peegel neid kahekordistas). Kui elevandi kehale oli tehtud märk, mida võis näha ainult peegli abil, ei õnnestunud tal seda kombata. Otsustati, et sel liigil puudub eneseteadvus.”¹ See on üks väga paljudest vigadest, millega tunnustatud etoloog ja primatoloog Frans de Waal näitlikustab seda tohutut empaatiapuudust, millega on teadlased teistele liikidele lähenenud.

Frans de Waal on võrratu empaatiaõpetaja ning just see on ühisosa, mille pärast pean heaks alustada teda tsiteerides Tiina Kirsi kogumiku tutvustamist. Teine märksõna, mis mulle nende mõlemaga seostub, on erinevus ja selle ületamine. Nende empaatiakoolitus seisneb millegi esmapilgul ja harjumuspäraselt väga kauge lähemale toomises ja mõistetavamaks tegemises. Nad mõlemad püüavad piiluda teiste (liikide) sisemusse, üritades neid mõista nende endi oludes.

Primatoloogi ja kirjandusteadlase kõrvutamisega pole ma hetkel üldse pro-

vokatiivne, küll aga püüan sellega markeerida enese autoripositsiooni.

Ainuüksi empaatia all võib mõista vägagi erinevaid asju. Üsna levinud, eriti sotsiaalmeedias kajastuvana, on n-ö afektiivne empaatia, mis samastab empaatia ägeda protestitunde ja raevuga, mis tekib süütute ja nunnude olevuste füüsilistest piinadest videosid nähes. Selle rafineeritum versioon oleks pieteediga suhtumine kellegi teise olemiskannatusse, sellele on lähedal ka lojaalsus ohvrile (või ohvri stereotüübile), aga tunnetuslikuks empaatiaks loeks ma enese võimalikult adekvaatset kujutlemist teise olevuse kehasse ja psüühikasse. Tunnetuslik empaatia – teise elava olendi motivatsiooni-dünaamika ja kognitiivsete mustrite äratabamine – on anne, mis on möödapääsmatult vajalik nii etoloogile kui ka kirjandusteadlasele (ja ajaloolasele), ent samas on see miski, mida on ääretult raske formaliseerida metodoloogiliseks algoritmiks või bürokraatlikuks aruandeks ehk millekski, mida akadeemiline maailm üha ägedamalt nõuab.

Kas lunastab amnestia või amneesia?

Kogumiku koostaja ja Tiina Kirsi õpilane Aija Sakova kirjutab eessõnas: „Et tegemist on esimese puhtal kujul Tiina Kirsi enda mõttemaailma esindava raamatuga, ei ole ehk asjakohatu peatuda mõnel Tiina elu ja loominguga seotud faktil, mis vaieldamatult on vorminud tema kujunemist mõtlejaks ja uurijaks. Ehkki „Sõel” ei ole kuidagi isiklik või elulooline raamat, väljendavad selles sisalduvad artiklid väga sageli (või peaaegu alati) ka Tiinat ennast, tema mõtlemist ja maailmas olemise tunnetust. Ja just nii see peabki olema, sest nagu hea kir-

¹ F. de Waal, Kas oleme küllalt nutikad mõistmaks, kui nutikad on loomad? Tlk O. Renno, T. Randus. (Looduse lood.) Tallinn: Tänapäev, 2018, lk 26.

jandus on enamasti isiklik, ei välista ka hea kirjandus- või muud laadi uurimus kirjutajat-uurijat ennast.” (lk 12)

Olen Sakovaga nõus. Tunnetusliku empaatia üks osa on adekvaatne kujutelm sellest, kust jookseb piir puhtisikliku ja üldinimliku vahel, mil määral ja kus saab öelda „nagu mina”. Uurijana tähendaks see oma autoripositsiooni võimalikult head teadvustamist (taas miski, mida ei ole lihtne formaliseerida või algoritmi põhjal teha). Siinkirjutaja on juba esmaselt nähtavate tunnuste alusel käsitletavast autorist väga erineva elutajuga – ma olen vähemasti põlvkonna jagu noorem, teisest soost, olen sünnist saati elanud kodukultuuris, üdini paikne ja kohalik jne. Aga võib-olla suurimaks erinevuseks oleks vaistlikult vastandsuunaline suhtumine unustusse ja ebaõiglusesse, katkuhauda.

Selgitan seda veidi pikemalt, sest see tundub olevat suurema üldistusjõuga osutus. Milan Kundera kirjutab romaanis „Nali”: „[E]namik inimesi laseb end petta kahest väärast usust: nad usuvad *igavesse mälusse* (inimeste, asjade, tegude, rahvaste mälusse) ja sellesse, et olnut (teod, vead, patud, ülekohus) saab *olematuks teha*. Mõlemad usud on väärad. Tegelikuses on kõik just vastupidi: kõik unustatakse ja miski ei muutu olematuks. Olematuks muutmise ülesannet (kättemaks ja andeksandmine) täidab *unustamine*. Keegi ei tee tehtud ülekohut olematuks, kuid kogu ülekohus vajub unustuse hõlma.”²

Kuidas sellesse suhtuda? Kas ikkagi panustada mäletamisele ja heastamisele või hoopis lunastavale unustamisele? See küsimus on kõike muud kui triviaalne. See küsimus on väga sügav. Sügav, nõnda nagu Niels Bohr seda määratles, tähendab seda, et kui triviaalse väite antitees on absurd, siis sügava tõe antitees on teine sügav tõde (siin võib tõe asemel öelda ka näiteks eksistent-siaalne häälestus või hoiak).

² M. Kundera, Nali. Tlk L. Remmelgas. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 221.

Romaani „Nali” kirjutas Kundera aastal 1965, aga unustuse ja mälu vahekorra selitamine on saatnud teda kogu teadliku elu (nagu Tiina Kirssigi, võib siinkohal vist öelda). Nelikümmend aastat hiljem kirjutab Kundera mahuka essee „Eesriie” (e k 2008), kus leidub lausa alapeatükk pealkirjaga „Romaan kui utoopia maailmast, milles puudub unustamine”.

Aastal 1994 kirjutab Milan Kundera, olles traumeeritud sellest, kui vabalt tõlkijad käisid ümber ta romaaniga „Nali”, seletuse kuuekümneme kahele sõnale, mis on ta loomingus olulised. Tsiteerin ühte:

„UNUSTUS [*oubli*]. „Inimese võitlus võimu vastu on mälu võitlus unustuse vastu.” Seda Mireki lauset „Naeru ja unustuse raamatust” tsiteeritakse tihti kui selle romaani sõnumit. Sest lugeja tunneb romaanis kõigepealt ära selle, mis on „juba teada”. Selle romaani „juba teada” on Orwelli kuulus teema: totalitaarse võimu poolt pealesunnitud unustamine. Kuid mina nägin Mireki loo omapära hoopis mujal. Mirek, kes kõigest jõust võitleb selle eest, et teda ei unustataks (teda, tema sõpru ja nende poliitilist võitlust), teeb samal ajal kõik võimaliku, et unustataks teine inimene (tema eksarmuke, keda ta häbeneb). Enne kui unustamistahet muutub poliitiliseks probleemiks, on see antropoloogiline probleem: alati on inimesel olnud soov kirjutada ümber oma elulugu, muuta minevikku, kustutada jälgi, nii enda kui ka teiste omi. Unustamistahet pole sugugi labane kiusatus petta. Sabinal pole mingit põhjust midagi varjata, ometi tõukab teda tagant irratsionaalne soov panna end unustama. Unustus: ühtaegu nii absoluutne ebaõigus kui ka absoluutne lohutus.”³

Mul on tunne, et kuskil siin on see radikaalne erinevus olemishäälestustes, millele osutasin ja mida eeltoodud Kundera tsitaadid aitavad ehk valgus-

³ M. Kundera, Romaanikunst. Tlk T. Tamm. – Loomingu Raamatukogu 1998, nr 11–12, lk 123.

tada. Keskne erinevus on lausa teoloogiline: selles ristuvad suundumused, mille lõppekstrapolatsioonides on katse unustada unustamatut ja katse taluda talumatut. Kui Kundera näeb unustuses ravimit, lunastajat ja lohutust, siis Tiina Kirsi mõttemaailm esindab pigem vastandsuunda – sellised võimed omistatakse mäletamisele. Käsitledes Siberisse küüditatute elulugude kogumikku, kirjutab Kirss lõpetuseks: „Niisiis mõjuvad elulood nagu Ariadne lõngakera labürindis ekslevale Theseusele, võimaldades tal ohuta väljuda Minotauruse mürgisest puurist. Kui labürindile vastab eesti rahva kollektiivne mälutrauma ühel pöörasel sajandil, siis ehk pakuvad Siberi-lood oma raviva jutulõngaga teed tagasi päikese juurde.” (lk 369)

Kui rääkida Tiina Kirsist kui õpetajast – ja ta on mu hinnangul Õpetaja suure algustähega –, siis seisneb tema mõju just selles, kuidas ta isikliku karisma ja eeskujuga juhatab inimest unustuse ja unustamatuse pingeväljas. Näiteks, mille ta on edasi andnud oma õpilasele Aija Sakovale? Mul on tunne, et see on just nimelt suhe isiklikkusesse ja mäletamisse, mitte aga mingi teoreetiline instrumentarium. Kas vaadata pimedusse, võidelda sellega, või keerrata nägu valguse poole ja minna lihtsalt selle suunas? Kas vooruste taotlus või pahedega võitlemine? Kas Freud või Jung?

Kui isiklik on poliitiline?

Teemad, mida Tiina Kirss käsitleb, on rohkem või vähem isiklikud. Ja pigem ikka rohkem. Kogumiku alguses on pühendus ema perekonnale, kellest peaaegu kõik hukkusid 1944. aastal, kui neid vedanud põgenikelaev põhja lasti. Tiina Kirsi ema elas ainsana oma perekonnast selle laevahuku üle, ent sellest saadud trauma ja sellega võimsalt resoneeruv kodumaa kaotamise trauma ning sellest omakorda väga tugevalt mõjutatud kodune atmosfäär on kaheldama-

tult andnud põhihäälestuse Tiina Kirsi kui akadeemilise uurija kujunemisloole ja eluvalikutele. Raamat on jagatud viieks osaks, millest ainult viimane ja lühim räägib spetsiifilistest ühiskondlikest kitsaskohtadest, täpsemalt ülikooli põhifunktsioonide kahjustumisest üha kiirenevas kaasajas, teised neli osa on ikka kuidagi seotud üksikainimese kannatusega suurtes üleisikulistest ajaloo-protsessides. Siberi-lood, paguluse ja küüditamise traumad ning neile näkku vaatamine, nendega toime tulemine jne. See kõlab võib-olla küüniliselt ja jõhkraltki, aga see, et ta enese elulugu sisaldab neid asju, tuleb kogumikule tunnetuslikus mõttes kasuks. Ometi tasub meenutada Mary Ellmani teravmeelset vastust süüdistusele, et naised võtavad kõike isiklikult: „Minu meelest võtavad mehed kõike nii ebaisiklikult. Kui neid haavata, teevad nad sellest Boyle'i seaduse!”⁴

Inimene, kelle elukogemus kattub arvestataval määral uurimisobjekti omaga, satub ju paratamatult vastakuti tunnetusliku probleemiga: mil määral on mingi kogemus ja sisekaemuslikult kaardistatud fenomen universaalne ja vähemalt tüübi tasandil üldinimlik ning mil määral ainukordne ja puhtisiklik?⁵

Siit johtub Tiina Kirsi puhul mitu traagilist tõsiasja. Näiteks neid inimesi, kes vajavad sedalaadi pagulusest ja küüditamisest üle saamise teraapiat, jääb üha vähemaks. Traagilisus ei seisne muidugi mitte selles, et uusi küüditamiskogemusi ei tule peale, vaid

⁴ E. F. Keller, Mõtisklusi soost ja teadusest. Tlk M. Hinrikus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 23.

⁵ Selle ängi, mis tekib hirmust, et üldinimlikuks on üldistatud mingi puhtisiklik omapära, idiosünkraatiline sattumus, olen nimetanud originaalsus- või unikaalsus-ängiks. Paarismõisteks (või õigemini vanem-mõisteks) on loomulikult Harold Bloomi mõjuäng, poeedi painav õudustunne võimaliku avastuse ees, et ta on kõigest koopiat või jäljend. Vt M. Kunus, Päästepaadieetika. Pärnu: Ji, 2018, lk 172.

selles, et need tekstid muutuvad ravi-
mist hauakirjadeks. Teatud leinapaa-
tos on Kirsi tekstides üsna valdav (ses
mõttes on kogumiku pühendus iseäranis
tabav ja kõnekas). Ma ei taha sellega
öelda, nagu oleks siin mingit sentimen-
taalsust ja pisaraid (sest neid pole), vaid
osutada sellele, et Tiina Kirsi kirjutatu
kohta kehtib sama, mida ta ütleb Maire
Jaanuse kohta – need on „Harold Bloomi
mõttes „jõulised lugemised”: neile on
raske, kui mitte võimatu vastanduda,
neis on sisendav veenvus, ilma et nad
välistaksid teisi (näiteks uushistorilisi)
võimalikke samade tekstide lugemisi”
(lk 192).

Kui võtta Kirsi tekstide suhtes tubli
filosoofiatudengi hoiak ehk selline luge-
misviis, millega loetakse teaduslikke
tekste, teisisõnu hoiak, mis on maksi-
maalselt kriitiline ja ebausaldav, siis ei
ole oht paljastada enese või Tiina Kirsi
loogiline küündimatus või arutlusvead,
vaid olla taktitundetu ja ebaviisakas.
Nii nagu paadunud insener oleks matus-
tel ebaviisakas („Surnd mis surnd, siin
pole midagi teha. Auk kinni ja eluga
edasi!”). Seega leinapaaos on siin koh-
makas koondtähis hoiakukompleksile,
milles põimuvad trauma, pöördumatus,
psühholoogiline reaktsioon ja kaduvikku
pööratud pilk, miski, millega vaidlemine
oleks mingit sügavamat laadi kategoo-
riaviga.

Madam Verhovenskaja traagika

Oma romaani „Kurjad vaimud” tege-
lasse Stepan Trofimovitš Verhovens-
kisse on Dostojevski koondanud jooni
Aleksander Herzenilt ja Timofei Gra-
novskilt, ta on idealistlik liberaal, kes
oma õnnetuseks inspireerib nihilistlikke
revolutsionääre. Tiina Kirsi ja Verho-
venski võrdlus on ebamugav eelkõige
seetõttu, et Dostojevski kujutab Verho-
venskit üsna õela satiirilisusega, aga
see paradoks, kuidas mingid parimas
mõttes õilsad ideed muutuvad väikese

lihtsustuse ja „pööbeldumise” tingimus-
tes lausa enese vastandiks ja hakkavad
algsetele sihtidele vastu töötama, tun-
dub olevat adekvaatne ja tabav. Eriti
mis puudutab Tiina Kirsi üht peatee-
mat, nimelt feminismi: see on teinud
praeguseks läbi üsna sarnase teisene-
mise, mille tegid Stepan Trofimovitši
õilsad ideaalid Dostojevski kirjeldatud
ajal. Aga see iseloomustab näiteks ka
inglise keele rolli ülikoolis. Hea inglise
keele oskus on rahvusvahelistumiseks
hädavajalik, aga selle pöördumine mai-
ses ebatäiuslikkuses enese vastandiks
tuleb Kirsi kogumiku lõputekstides
hästi välja: „Kuigi ideaalis tähendab
ingliskeelne õppekava, et kõrvuti ja õla-
kuti istuvad seminaris eesti ja välisüli-
õpilased, kes koos sünergiliselt üksteist
täiendavad, on samahästi võimalik, et
nad saavad veelgi poolikuma hariduse”
(lk 559). Kaks aastat hiljem kirjutatud
artikli pealkiri kõneleb juba enda eest:
„*Estlish* ja *no-language*” (lk 561).

Heaks näiteks on ka artikkel „Vaik-
sest kõrgharidusrevolutsioonist”, kus
(õigustatult!) kurdetakse õppesüsteemi
liigse formaliseerumise üle, väliste mõ-
dikute ja muu taolise domineerimise üle.
„Õppejõu, kahe õppekava juhi ja profes-
sorina tean, et õppekava täitmine ei ole
haridus. See on vaid hariduse väline ja
ametlik vorm, millele on hakanud vii-
mase viie aasta jooksul kuluma üha
rohkem õppejõu jõudu. [...] Õppekava
täitmine (ehk „mõistlik edasijõudmine
kraadi poole”) tähendab paratamatut
akadeemilist raamatupidamist ja mõõt-
mist (üliõpilaste atesteerimist). Tege-
likult ja elulähedasemalt tähendab
see halastust, isiklikke kokkuleppeid,
pikenduste andmist ning suvepuhkuse
ajal magistrantide ja doktorantide kirja-
tööde lugemist.” (lk 557–558)

Halastus on üks voorus seaduse ja
normi eiramiseks. Isiklik kontakt tähen-
dab formaliseerimata kontakti, sellist
bürokraatiast puutumata ruumi tudengi
ja õppejõu vahel, millesse mahub sooline
diskrimineerimine. Nagu ka valik, kelle

töid vabast ajast, suvepuhkusel lugeda. Verhovenskilik traagika seisnebki kujundlikult selles, et „Sõela” viies, ülikoolis toimuvaid murekohti kajastav osa kirjeldab vähemasti osaliselt seda lämbumistunnet, mille on tekitanud neljandas, naisküsimesi käsitlevas osas esitatud soovide ja kõlbeliste ideaalide realiseerimispüüd. Igasugusest inimlikkusest tulenevaid diskrimineerimisi saab bürokraatlike mehhanismidega kaotada, aga selle hinnaks on ka muude inimlikkuse võimaluste – näiteks halastuse ja isiklike kokkulepete – kadu. Ma saan aru, miks Marju Lepajõe – üks võimsamalt inspireerivamaid isiksusi praeguses humanitaarias – pidi oma õpetamisõiguse säilitamiseks kaitsma doktoritöö, aga midagi üheselt juubeldamismäärset selles, et ta selleks sunnitud oli, ma ei näe.

Lõpetav joonealune

Kõik eelöeldu oli kirjutatud eeldusel, et Keele ja Kirjanduse lugejale ei pea Tiina Kirssi eraldi tutvustama. Need olid mõned tähelepanekud, mis olid tehtud ühelt küllaltki kaugel asuvalt mättalt. Ja ehk neidki tasub vahel tähele panna. Mulle tundub, et minu suhe Tiina Kirsi feminismi aluseeldustesse on umbes sarnane, nagu võiks olla Marek Tammel Lauri Vahtre positsioonidesse, või teisisõnu: Simone de Beauvoiri ja Hannah Arendti kõrvutuses olen selgelt viimase poolel, või kolmandat moodi: Sherry Ortner kehastab minu jaoks üpris kontsentreeritult seda, mis on feminismis valesti („Pean naiste universaalset sekundaarset staatust eelduseks ja jätkan juba sealt⁶). Ent Tiina Kirss on üks neist, kes on mind pannud sookvootidesse pisut tõsisemalt suhtuma. Ja seda mitte oma sõnade, vaid isiksusega. Või täpsemalt: oma õpilastega. See, et kõige suurema

pedagoogilise mõjuga on karismaatiline isiksus, mitte aga n+1 kraadiga ja meetripikkuse CV-ga igavene täiendkoolituja, on minu jaoks päevselge.⁷ Aga tundub, et see innustav eeskuju ja isiksus kipub paremini toimima, kui õpilane on samast soost (umbes nii nagu „tüdrukute kümnest populaarsemast juutuuberist kaheksa on naissoost, poiste kümne eelistatuma sekka ei mahu naisi aga üldse⁸). Vaja on mõistagi nii naiskui ka meesisiksusi, samas kvoot saab määrata pelgalt sugu, sest sugu on formaliseeritav, aga isiksus pole. „Sõela” neljanda osa „Kui küsimusi esitavad naised” aluseetost lahutab vimmakoolkonnast⁹ vist just selline varjundierinevus ja põlvnevussuhe, mille geniaalne psühholoog Dostojevski püüdis Verhovenski kujusse ja mõjusse.

Aga pole ka võimatu, et totaalse sooneutraalsuse igatsust mäletatakse ehk

⁷ Soovitaks siia illustratsiooniks Vilja Kiisleri järelehüüdu Tõnu Luigele (Sirp 1. III 2019).

⁸ M. Kalev, „Tere-tere kõik see pere! Neegrinülgija 14 siin!” – Kes on laste lemmikjuutuuberid? – Eesti Ekspress 20. II 2019.

⁹ Panen siin selle sõna ühendama Harold Bloomi *School of Resentment*i ja *grievance studies*i, millele osutab Märt Väljataga: „Helen Pluckrose, James A. Lindsay ja Peter Boghossian [...] süvenesid postmodernistliku kultuuriteaduse literatuuri ning hakkasid produtseerima varinimede all hulgi jampsartikleid (ühes näiteks tõsteti ümber lauseid „Mein Kampfist”, asendades „juudid” „meestega”). Kiiresti valmisvorbitud 20 artiklist aktsepteeriti eelretsenseeritavates teadusajakirjades seitse. Veel mõned olid teel avaldamise poole, enne kui autorid pidid oma blufi paljastama. Müstifikaatorite sihtmärgiks olid soouuringud, maskuliinsuse uuringud, *queer studies*, seksuaalsuse uuringud, tüseduse uuringud, sotsioloogia (tõsi, selles distsipliinis ei õnnestunud jalga ukse vahele saada) ja pedagoogika. Raske on salata, et midagi peab olema mäda nende valdkondadega, mille müstifikaatorite trio ristib – ilmselt liiga laia joonega, sest seal tegeldakse küllap ka muude asjadega – „vimmateadusteks” (*grievance studies*).” (<http://www.vikerkaar.ee/archives/23773>)

⁶ S. Ortner, Kas naise ja mehe suhe on sama mis looduse ja kultuuri suhe? Tlk K. Kaer. – Ariadne Lõng 2004, nr 1, lk 129.

juba sajandi pärast pelgalt kui üht XX sajandi utoopilist püüdlust, mitte nii väga kauges suguluses rassipuhtushöllanduste ja tuhandeaastase kommu-

nistliku rahuriigiga. Ja mulle ei meeldi see, mida ma usun.

MIHKEL KUNNUS

JUHANI SALOKANNEL JA EESTI KIRJANDUS

Juhani Salokannel. Noore Eesti südametunnistus. Rahvuskirjanik A. H. Tammsaare. Soome keelest tõlkinud Piret Saluri. Tallinn: EKSA, 2019. 288 lk.

Juhani Salokannel on soome kirjanik, teadusmagistrist kirjandusuurija ning tõlkija, aga ka teist põlve estofiil. Tema koolinõunikust isa Akseli suhtles 1930. aastatel agaralt Eesti ametivendadega, poeg sõitis üle lahe kohe võimaluste avanedes (1967).

Kirjanikuna on Salokannel ajavahe-
mikus 1983–2003 avaldanud neli romaani ja kaks novellikogu. Soome vabatahtlike osalemist Eesti Vabadussõjas käsitleva romaani „Päästja” tõlkis eesti keelde Sirje Kiin (LR 1994, nr 23–26). Tegu on poisiohtu meeste eneseotsinguid kujutava psühholoogilise teosega. Päästja rolli satub seal soomerootslane Ilmar Forsberg, kes üritab päästa soomlasest sõjaväljakaaslast Mikkola elu. Taamale jääb eestlane Henn, kes mõjub Albert Kivika romaani „Nimed marmortahvlil” Henn Ahase teisikuna.

Takkajärele näeme, et kirjanikuks saamine käiski Salokandlel õigupoolest Eesti kaudu, millest mees ka ise saladust ei tee. Ta on ennast nimetanud „eesti kirjanike õpipoisiks”, kuigi kodumaal on ta olnud nii Eino Leino Seltsi esimees kui ka kirjandusajakirja Parnasso peatoimetaja ja muuhulgas avaldanud soliidsed kirjanikuportreede kogumiku „Linnasta Saarikoskeen” („Linnast Saarikoskini”, 1993). Kuna Soomes on just sõjaromaanil olnud aegade vältel oma kindel koht ja lugejaskond, siis sai

tõlkija Salokandle „õpipoisitööks” Ülo Tuuliku romaani „Sõja jalus” soomendus (1976).

Aastal 1982 oli Juhani Salokannel aktiivselt tegev Tuglase Seltsi loomise juures. Hiljem on ta juhtinud nii sedasama seltsi Helsingis kui ka Soome Instituuti Tallinnas, kuid siinkohal on olulisem, et samal 1982. aastal avaldas ta Jaan Krossi romaani „Keisri hull” tõlke ning koostas ja soomendas valiku Jaan Kaplinski esseid pealkirja all „Olemisen avara hiljaisuus” („Olemise avar vaikus”). Eesti keeles Kaplinskil täpselt seesugust valimikku ei olegi. Edaspidi jätkas tõlkija mõlema Jaani järjekindlat soomendamist, vahendades sekka ka teiste autorite loomingut (Viivi Luik, Lennart Meri, Tõnu Õnnepalu jt). Aastal 1998 ilmus ülevaate-teos „Sielun-silta” („Hingesild”), mis käsitleb Soome ja Eesti kirjandussuhteid ajavahemikus 1944–1988 ega eira ka pagulasi. Eesti keelde pole seda tõlgitud.

Juhani Salokandle estofiiliale pani krooni mahukas (540 lk) monograafia „Jaan Kross” (2008), mille Piret Saluri kohe ka eestindas. Tõlke esitlusel sedast Krossi akadeemikust väimees Jaan Undusk, et nii head ajaloo ja kirjanduse ühiskäsitlust ta kusagilt mujalt ei teagi.¹ Teos on ka praegu täit tunnustust väärt. Seda enam, et Eestis kipub omamaise kirjandusloo uurimine paigal tammuma. Kirjastus Ilmamaa küll algatas eelmisel aastakümnel lühimonograafiate sarja „Eesti kirjanikke”, kuid tänaseks on see

¹ J. Undusk, Juhani Salokannel ja tema Jaan Kross. – Looming 2009, nr 9, lk 1262.

soiku jäänud. Aga vähemalt viimane sarjas ilmunud teos on väärikas – 46 aastat pärast kirjapanekut nägi lõpuks trükivalgust kadunud Daniel Palgi nõukogude aega mitte sobinud monograafia Peet Vallakust (2011).

Uuel aastatuhandel asus Salokannel tõlkima Tammsaaret. Aastail 2002–2013 ilmusid tema soomenduses pentaloogia „Tõde ja õigus” kõik köited. 2012. aastal pälvis ta eesti kirjanduse vahendamise eest Soome riikliku kirjanduspreemia.² 2017. aastal ilmus monograafia Tammsaarest, mis jõudis nüüd – taas koostöös Piret Saluriga – eesti lugeja lauale. Möödunud aastal andis Tammsaare ja Vilde Sõprade Selts autorile selle töö eest Klassiku sõbra tiitli.³ Soomes ilmus tänavu veebruaris romaani „Ma armastasin sakslast” tõlge „Rakastin saksa-laista”, ikka Juhani Salokandle sulest.

I

Muidugi on Tammsaare-monograafia esmaadressaat soome lugeja, ent kui kõrgelt meie klassiku sõber oma naaber-rahva rahvuskirjanikku hindab, on näha teose eestlase jaoks harjumatult kõrgelennulisest pealkirjastki. Oma kodumaist lugejat veenab autor saatesõnas, et nii Tammsaare enda kui ka tema raamatute käekäik on vägagi jutustamist väärt. Kuid tavapäratul kombel algab elulugu kirjaniku surmaga.

„Tammsaare tee lugupeetud klassikuks avas tõesti õigeaegne surm,” nendib autor lk 16. Tõepoolest: 62-aastane kirjanik leiti 1. märtsil 1940 oma kunagisel Lutheri heinamaal (kes veel ei tea, kus see heinamaa asus, vaadaku lk 94) asunud korteri laua tagant, sulepea käes ja poolik tõlkekäsikiri ees. Leiti surnuna.

² <https://www.err.ee/370832/juhani-salokannel-sai-soome-riikliku-kirjandusauhinna> (12. III 2019).

³ Vt ka: <https://kultuur.err.ee/683422/galerii-ja-video-klassiku-sober-on-juhani-salokannel> (12. III 2019).

Nii jäi tal nägemata noore Eesti muutmine NSV-ks ja järgnev sõda ning ta lahkus puhta südametunnistusega, tarvitsemata sisimas kaaluda kodumaale jäämise ja siit lahkumise vahekorda. „Tõe ja õiguse” III osas näib ta mõndagi ette nägevat ning Salokannel on kirjutanud: „Nuhkimine ja reetmine, petmine ja pettasaamine on Tammsaare ja eriti romaani selle osa ainulaadne ainestik, teema, mis ootab ka praegu veel uut, süvenenud käsitlemist” (lk 170).

Muidu liigub Salokannel sujuvalt ühelt peatükilt teisele, peatudes klassiku elu ja loomingu erinevail pidepunktidel. Omapärase soomeliku käsitlese leiavad kõigi seniste Tammsaare-vaatluste olulisemad teemaplokid – inimene ja Jumal, armastus ja surm, töö ja mõtisklused. Kaasakiitmist aastakümneid koolides leierdatud maksimile „Tee tööd ja näe vaeva...” ei maksa siit siiski otsida, kõlama jääb hoopis Vargamäelt lahkuva noore Andrese vastus isale (lk 128). Vastus armastusest. Ning tähelepanek, et „Varjundite” (1917) Sonjast peale kannavad armastuse ja surma motiive läbi kogu Tammsaare loominguga just neiuas tütarlapsed (lk 74). Iseenesest kajastab see üht murrangulist etappi kogu Euroopa kunsti ajaloos, mida raamatu autori arvates võiks hästi illustreerida Edvard Munchi maal „Puberteet” (1894–1895; lk 162).

Tähelepanu väärrib, et murdekohta Tammsaare loomingus, mis eristab tavakirjanikku meistrist, ei näe Salokannel mitte romaanis „Kõrboja peremees” (mille ülimat poeetilisust ta muidu tunnustab) ega piibliainelises draamas „Juudit”, vaid just meil unustama kipunud novellikogus „Pöialpoiss” (1922).

Sarnaselt kirjaniku praeguse koduhoidja Maarja Vainoga peab Salokannelgi Tammsaare inimkujutuse „mootoriks” just irratsionaalsust. Sinna juurde sobib hästi alapeatükk „Dostojevski orvuke”, mis vaid paari sõnaga puudutab kahe suurkirjaniku lakkamatut kõrvutamist, ent tõmbab selge kaare „Alanda-

tute ja solvatute” Nellyst „Tõe ja õiguse” Tiinani, kumineerudes hiljem romaani „Ma armastasin sakslast” (1935) vaatluses. Analüüsi sügavuse huvides võinuks autor siiski täpsemalt viidata kas või ühele Mihkel Muti käsitlusele,⁴ mida ta üksnes möödamannes mainib. Eesti lugeja vaatepunktist jätabki monograafias kõige enam soovida raamatut läbiv üle- või möödalibisemine Tammsaare teoste kodumaisest retseptisioonist.

Aga teos on kirjutatud ennekoike Soome lugejat silmas pidades ja nii ei pääse autor muidugi kõrvutustest oma- maise kirjandusega. Nõnda suhestuvad meie rahvuskirjanikuga mitmed üle- lahe ametivennad, Aleksis Kivist Elmer Diktoniuseni. Üldplaanis nenditakse, et kui soome kirjandust ilmetavad eeskätt suured sõjaromaanid (Väinö Linna jt), siis eesti kirjandust (Lutsust alates) suured kooliromaanid. Omajagu üllatav on koolidirektor Mauruse võrdlemine president Paasikiviga (lk 153–154). „Tõe ja õiguse” eri osadele soomekeelsete pealkirjade panekul aga jälgis tõlkija Salokannel autori omaaegset soovitus. Paraku on vaadeldavas raamatus jäänud tõlkimata III osa pealkiri „Surmatulet”.

Eesti kultuuriilmas on juba pool aastasadu olnud oluline teema „Tammsaare ja teater”. Kirjaniku teoseid dramatiseeritakse, tema tegelased elavad laval iseelu. Salokannel peatub sellel üksnes mainimisi, nimetades ära Voldemar Panso lavastuse „Inimene ja jumal” (1960) ja liikudes sealt otsejoones Elmo Nüganenini. Muidugi – Tallinna Linna- teatri lavastaja Nüganen on Klassiku sõber 2019 ning seda tiitlit igati väärt. Ometi ei jää tema ja Panso Tammsaare- lavastuste vahele meie teatriloos „tükk tühja maad”, vaid seda täidavad Jaan Toominga 1970. ning Mati Undi 1980.–1990. aastate tööd. Kindlasti väärinuks nimetamist Undi 5-tunnine mammut- lavastus „Taevane ja maine armastus”

(1995), mis esitas toonase kvintessentsi Tammsaare loomingust. Aga ka Toominga teatriuunduslik „Põrgupõhja uus Vanapagan” (1976).

Raamatu põhiosa lõpetab Tammsaare enese viimane juhtkiri,⁵ kus muuhulgas kirjas: „...ainuke meie õige pääsetee on truuduses oma maa, oma rahva, oma keele, oma kultuuri, oma omapära vastu” (lk 276). Muidu oleme nagu suits, mis hajub ilmaruumis. Seda südame- tunnistuse häält tasub tänapäevalgi meeles pidada!

II

Sõnake ka monograafia eestikeelsest väljaandest. Siinkirjutaja (ja mõne teisegi kirjandusnimese, kellega olen rääkinud) kõrva riivab Vargamäe Andrese tituleerimine *raadajaks* ja kogu „Tõe ja õiguse” I osa nimetamine *raadaja- eeposeks*. *Raadamine* on teoses kord „iseseisev ja sulguv tervik” (lk 114), kord määratletud kui „maailma korraldamine ja kontroll” (lk 208). Nii või teisiti on tegu toortõlkega. Eesti keeles on küll olemas verb *raadama*, tähenduses ‘maad võsast puhastama’ või ‘tööd rügama’, kuid see on soome laensõna, mida kasutatakse eeskätt mõnel murdealal. Samas lähtub tõlkija autori määratlusest ning antud juhul ei oska mina küll *raadamisele* sobivaid sünonüüme leida.

Edasi mõni probleem, mida võinuks märgata toimetaja. Eesti perekonnanimi Nüganen on eessõnas käänatud eestipäraselt Nüganeni (lk 8), mujal aga soomepäraselt Nügase (lk 22, 189). Tege- mist on eestlasega ja loomulikult peaks tema nime käänama teoses ühtmoodi ning vastavalt eesti keele reeglitele.

Tammsaare mälestusmärk Albu vallamaja juurde pandi paika siiski 1936., mitte 1938. aastal, nagu raama- tus (lk 158) väidetakse.

⁴ M. Mutt, Tamjevski ja Dostosaare. – Looming 2014, nr 1, lk 72–89.

⁵ A. H. Tammsaare, Truudus. – Eesti Noorus 1939, nr 12, lk 353.

Põhiosale lisatud registritesse on jäänud sisse mitmeid trükivigu, mille taga on ilmselt arvuti tehtud parandused, mis korrektuuri lugedes on jäänud tähelepanuta. Kirjanduse loetus jätkub pealkiri kahes kirjes pärast nimeühendit A. H. T. suure algustähega (lk 279). Praegu saame koos viitega Toomas Haugi „Klassikute lahkumisele” (2010)

teada, et kunagi Haug ise lahkus ühes Tammsaarega Koitjärvelt, misjärel nad koos jälgisid kellegi surma Aafrikas. Toimetaja võinuks eraldada teose pealkirja artikli pealkirjast mõttekriipsuga – nii on eesti kultuuriajakirjanduses ja teaduskirjanduses tavaks.

ARNO OJA

HEA SÕNA VÕIDAB VÕÕRA VÄE

Reet Hendrikson. Kas sõjasõna sünnib sõtta? Erialakeele tõhusus sõjandusterminoloogia näitel. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 42. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. 251 lk.

25. septembril 2018 kaitses Tartu Ülikoolis doktorikraadi Reet Hendrikson teemal „Kas sõjasõna sünnib sõtta? Erialakeele tõhusus sõjandusterminoloogia näitel”. Oponent oli dr Walter Wintschalek Austria Riigikaitseakadeemiast. Doktoritöö on tänuväärne täiendus Eesti terminoloogiatega seotud väitekirjade reas, mis pole kuigi pikk, ja selle peamine väärtus seisneb selles, et see annab usaldusväärse (katsetega tõestatud) sotsiolingvistilise vaate terminitöö põhimõtetele-ideaalidele ja nende tegelikule rakendatavusele. Ühtlasi avab see paljude klassikaliste dilemma tausta ning pakub mõtteainet mitte ainult terminikorraldusega tegelejatele, vaid ka keelekorraldajatele laiemalt. Kindlasti aitab töö õnnestumisele kaasa seegi, et autor ise töötab iga päev selle teemaga oma ametikohustuste tõttu (on Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste (KVÜÕA) terminoloog-keeletoimetaja ja lektor) ning ta oli aastatel 2005–2017 Kaitseministeeriumi sõjanduse ning julgeoleku- ja kaitsepoliitika terminoloogiakomisjoni püsiliige. (Sel-

guse mõttes lisatagu, et ka siinkirjutaja oli nimetatud komisjoni liige.) Aastast 2018 on Eesti sõjandusterminoloogia arendamine KVÜÕA vastutusel.

Doktoritöö on artikliväitekiri, mis koosneb neljast artiklist (kõikide ainuautor on Reet Hendrikson, oma märgatava panuse tulemuste saamisse andsid tema kolleegid, kes on artiklites nimetatud) ning kokkuvõtvast ülevaateartiklist. Sissejuhatuses sõnastab autor teda eeskätt huvitavad küsimused: kuidas eristada erialavajadustest motiveeritud keelepruuki isikustilist ja halvast stiilist; miks näib nii, et erialainimesed võivad saada oma eriala sõnadest erineval moel aru; kas see erinev arusaam võib põhjustada kriitilisi olukordi; kas standardimine vähendab neid ohte ja kui võrd tuleb terminikorraldustest arvestada kasutajate vaateid ja terminieelistusi. Nagu tõdeb autor, on need põhimõttelised, kuigi esmapilgul ehk naiivsena näivad küsimused.

1. artikli põhiteema on KVÜÕA ohvitseride vaated oskuskeelekorraldusele. Artikli aluseks on KVÜÕA-s kirjutatud magistritööd, mis omakorda sisaldasid ohvitseride seas korraldatud küsitluste tulemusi, ning terminoloogiatega seotud kirjutatud esseeartikled. Ladusalt kirjutatud ülevaatest selgub, et ohvitserid märkavad küllalt hästi seniste terminite puudusi ja vastuolusid (terminisegadikke) ning nende põhjusi. Vähe-

malt osa neist muretseb ka inglise keele mõju pärast. Märkimist väärib aga näiliselt üllatav asjaolu, et ohvitseride vaated oskuskeelekorraldusele on üsna konservatiivselt ranged, mis vastavad n-ö klassikalisele terminikäsitusele: mitte lubada sünonüüme, iga mõistet tähistagu vaid üks termin ja selle kasutamine tehtagu käskkirjaga kohustuslikuks. Autor peab selle üheks põhjuseks eriala iseloomu (range käsuliini järgimine).

2. artikli teemaks on kujundlikkus oskuskeeles – kuivõrd see segab või on vastuolus terminoloogia üldiste põhimõtetega. Alustuseks defineerib autor klassikalise ja sotsiokognitiivse terminoloogiateooria ning esitab hea ülevaatliku tabeli, millega võib üldjoontes nõustuda. (Tabelit on pisut täiendatud 4. artiklis.) Autor refereerib ohvitseride terminiarusaamu põhiliselt kahe termini(pesa) näitel: *kanaliseerima* (sõjandusterminite andmebaasi Militerm tähendus 'vastast kitsasse liikumiskoridori suunama') ja *kannibaliseerima* ('osadeks võtma'). Mõlemad leiavad ohvitseride seas heakskiitu, teise kohta arvab küll analüüsi koostanud ohvitser, et parem vaste oleks *osandama*. Autor arutleb, kas ja kuidas on kujundlikkus termini omadusena kasulik. Ta esitab klassikalise vaate, mille kohaselt kujundlikkust tuleks vältida (Eestist esitab ta selle vaate kinnituseks kahe keeletoiemetaja taustaga inimese sõnavõtte), ja vastandab sellele uuema käsituse, milles kujundlikkus on pigem termini mõistmist toetav loomulik omadus. Siin on kolm küsimust. Esiteks ei sõandaks väita, et eesti oskuskeelekorraldus oleks üheselt kujundlikkuse vastu (selliseid tsitaate tuleks leida terminoloogidelt, mitte keeletoiemetajatelt), iseasi on, et seda võiks autori arvates rohkem möönda. Teiseks tundub, et nende kahe pesa (*kanaliseerima* ja *kannibaliseerima*) analüüs lähtus puhtalt kujundlikkuse aspektist, aga jättis mainimata võimaluse, et need terminid olid inglise keelest motiveeritud ja see põhjendab nende soodsat vastuvõttu

ohvitseride seas, kes teavad ilmselt vastavaid inglise termineid. Kolmandaks tekib küsimus, kas ja kuivõrd saab neid pidada kujundlikeks, lähtudes puhtalt eestikeelsest terminist. *Kanaliseerima* ehk on ka eesti keele pinnal kujundlik, ent küsitav on, kas saab kujundlikuks pidada sõna *kannibaliseerima*, mida eestlane seob ilmselt sõnaga *kannibal* 'inimesesööja' (etümoloogia seob selle sõna ühe hõimu nimetusega, mis on tulnud prantsuse keele vahendusel). Pilk Ameerika inglise keele allikatele (Merriam-Webster) näitab, et *cannibalize* osadeks võtmise tähenduses on suhteliselt hiline, pärinedes Teise maailmasõja ajast. Siinkirjutaja arust on *kannibaliseerima* otsene inglise laen (toorlaen¹) ja kujundlikkus ei ole selle analüüsis esmane faktor.

3. artikli huviobjekt on jällegi ohvitseride arutelu põhjal kujundatud vaated ülediferentsimisele ja terminite erinevale tunnetusväärtusele. Autor arutleb teemal, mil määral kajastab terminite erinevus eri mõisteid ja kuhu tõmmata piir otstarbeka ja ebaotstarbeka ehk ülediferentsitud mõistestuse vahele. Autor jõuab järeldusele – nii vähemasti jääb kõlama –, et otsustavaks on eriala vajadused ja piiritleda tuleb juhtumhaaval. Arutlusteema on kahtlemata põnev ja olen sõjandusterminoloogia komisjoni liikmena olnud vägagi sageli tunnistajaks piinavale vaidlusele, kas lisandunud tunnusega X mõiste on uus, eraldi mõiste (ja panna andmebaasi eraldi kirjena) või olemasoleva mõiste variatsioon, mille puhul piisab näiteks märkusest. On üsna mõistetav, miks autor ei jõua selgete järeldusteni, aga tuleb tunnistada, et kogu arutelu tundus mulle lugejana natuke haraline ja hajus.

¹ Olen nõus, et see termin on sageli hinnanuline, ent samas on kindlasti mõnel toorlaenuna käsitataval terminil selgeid tunnuseid (ortograafia, morfoloogia, tuleuskäik vm), mis lubaksid seda toorlaenuks kvalifitseerida.

4. artiklit saab pidada väitekirja keskseks ja ühtlasi huvitavaimaks osaks, kuigi autor märgib ise selle tagasihoidlikult uuringuülevaateks. Huvitavad on nii idee (uurida terminite mõistetavust üsna realistlikuna paistvates oludes) kui ka uuringu tulemused (mitu hüpoteesi ei leidnud kinnitust). Sissejuhatuses antud teoreetiline ülevaade on ammendav. Kiiduväärne on see, et autor kirjeldab nii üksikasjalikult uuringu meetodeid ja olusid ning analüüsib võimalikke segavaid tegureid; seda ei esinegi väga sageli. Tulemuste interpreteerimisel leidis autor nii ootuspäraseid seoseid (uudisterminite mõistetavus oli väiksem) kui ka vähem ootuspäraseid seoseid (kujundlikkus ei mõjutanud mõistetavust, vastajate auaste, relvaliigiline kuuluvus ega läbitud täiendusõpe ei mõjutanud mõistetavust; küll oli aga parem mõistmine neil, kes ise õpetavad, samuti Balti Kaitsekolledžis õppinutel). Termin *löögiala* ootustest parema mõistetavuse analüüsimisel mainib autor võimalikku konteksti mõju, mis viib mõttele, et vahest oli kontekstil suurem osa ka muude terminite mõistetavuse suurendamisel või vähendamisel. See on ehk selle uuringu kõige suurem küsimärk. Kui tahta seda kõrvaldada, tuleks loobuda põhimeetodist (realistliku olukorra matkimine), millel oleksid omakorda tagajärjed. Kokkuvõttes tuleb uuringut pidada siiski väga sisukaks ja kasulikuks ning see annab ainet aruteluks.

Ülevaateartikkel on nelja artikli kokkuvõte. Üldiselt on need neli artiklit suhteliselt hästi tervikuks seotavad. Ülevaates on uut ja põnevat arutelu, eriti just suhtlustõhususe teemal. Autor jõuab järeldusele, et terminite mõistetavus ei ole üksüheselt seotud teguritega, mida traditsioonilistes terminikäsitlustes on peetud põhiprobleemideks, sh kujundlikkusega. Termin *mõistetavus* sõltub paljudest teguritest, nii keelesisestest kui ka keelevälistest, mille eri kombinatsioonid annavad erinevaid

tulemusi. Olulisim mõjutaja on suhtlusosaliste koodide ühisosa suurus, eeskätt ühine väljaõppetaust.

Kinnitust leidis asjaolu, et standardi muutmisel tuleks suhtuda suure ettevaatusega, kuigi muutmine on mõnel juhul kindlasti põhjendatud.

Küsitlustes ilmnes seos terminikuju häirivuse ja mõistmisraskuse konstateerimise vahel, st kui termin erialainimest häirib, siis kaldutakse seda pidama ka mõistmist raskendavaks. Samas arvatakse, et tegelik mõistmisraskus ei olnud aga võrdne. Katsetega kindlakstehtud mõistmisraskusi võisid mõjutada veel muud tegurid, mistõttu lõplikke järeldusi teha ei saa. Väitekirja lubab eeldada, et ainuüksi termini ja selle tähenduse fikseerimine ei taga erialakeeles mõistetavust, vaid vastutus on rohkem koostööle orienteeritud suhtlusosalistel.

Ülevaateartiklit läbib mitmel kujul kinnitus, et senine uurimus lähtub keele- ja suhtluse tasandist, mis aga osutub erialasuhtluse seisukohast ebaotstarbekaks. Mitmel pool rõhutatakse vajadust kuulata erialainimeste arvamust. Ridade vahelt võib lugeda, et terminoloogid (või keeelinimesed) sekkuvad liigselt terminiloomesse. Olen siiski senistest Eesti terminoloogiakäsitlustest aru saanud, et tulemuslik terminitöö eeldab erialainimeste ja keeelinimeste koostööd, mistõttu ma ei alahindaks kumbagi; koostöö vajalikkust kinnitab siin-seal ka autor. Sõjandusterminoloogia komisjonis olid põhivaidlejad erialainimesed omakeskis (sisulistes küsimustes), termini keelise vormi suhtes oldi enamasti leplikud. Paljud erialainimesed, nt Uno Mereste ja Heido Ots, on olnud aktiivsed oskuse- ja keelekorraldajad.

Reet Hendriksoni doktoriväitekirja on iseseisev, originaalset lahendust sisaldav uurimistöö, mis annab vajaliku panuse Eesti terminoloogiamõtte arengusse. Selle põhiväärtus on praktilise terminikorrastuse teoreetilise aluse täiendamises, uute terminoloogiateooriate tutvustamises ja terminitöö liht-

sustatud arusaamade õõnestamises. Kiitmist väärib autori julgus otsida pragmaatilisi vastuseid väga elulistele küsimustele. Ja muidugi on väitekirjapanus sõjandusterminoloogia arendamisse.

Pealkirjas antud vanasõna oleks sobinud äsja hingusele läinud sõjandusterminoloogia komisjoni lipukirjaks, ent muidugi sobib see suurepäraselt ka Reet Hendriksoni väitekirja kohta.

PEETER PÄLL

LÜHIKROONIKA

• 28. veebruarist kuni 2. märtsini korraldas Tartu Ülikooli maailma keelte ja kultuuride kolledž Juri Lotmani seminari. Mainekate Suurbritannia, Saksamaa, Prantsusmaa, Tšehhi, Venemaa, Ukraina ja Eesti teadlaste kõrval esinesid noored teadlased, hiljuti TÜ-s väitekirja kaitsnud värsked doktorid ja praegused vene kirjanduse doktorandid. Eestit esindasid Tatjana Kuzovkina („Juri Lotmani eluloost 1945–1946”), Mihhail Lotman („Ikoonilisus ja autometakirjeldus eesti luules”), Maria Nesterenko („Mida tähendab naiskirjanik?": 1820.–1830. aastate naiskirjanike loomingu kriitika”), Ljubov Kisseljova, Karina Novaševskaja („A. Šahhovskoi vaadete kujunemine rahvusliku teatri esteetikale”), Timur Guzairov („V. Žukovski F. Guizot' teoste lugejana „Rahvaste kevade” ajajärgul”), Maria Borovikova („Maria Tsvetajeva luuletsüklist „Luuletused Puškinile”), Roman Voitehhoovitš („Piiblikujundid Maria Tsvetajeva loomingus”), Anti Selart („Episood paavsti saadikutest Aleksandr Nevski „Eluloos”), Madis Arukask („Vepslaste ja ingerisoomlaste autoriepostest”), Anastassia Astapova („Poliitilised metaanekdoodid ja hirm: näited tänapäeva Valgevenest”), Roman Leibov („Kuidas suri pioneer: Bagritski poemi teksti dünaamika”), Anne Lange („Tõlkeuurin-gute valdkondlik sidusus”), Peeter Torop („Tõlkimise ideoloogilistest parameetritest”), Lea Pild („Jutustaja ebastabiilsus romaani „Vennad Karamazovid” eesti-keelsetes tõlgetes”) ja Tatjana Stepaništševa („Johannes Aaviku Dostojevski tõlked”).

• 1. märtsil toimus Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadusseminar, kus Tal-

linna Ülikooli doktorant Merlin Kirikal esines teemal „Taimnaine ja tantsijatar Johannes Semperi loomingus”. Ettekande fookuses olid Semperi naisekeha ideaalide kujundusvõtted ja nende seos tollase kultuuripildiga. Et peamiste võrdpiltidena ilmuvad Semperi loomes naine kui taim ja naine kui tantsijatar, keskendus Kirikal nende kujundite tõlgendamisele ning sellele, kuidas need seostuvad tollase lääne kultuuriga.

• 4. märtsil korraldas Emakeele Selts Võrus eesti keele aasta maakondliku keelepäeva. Avasõnavõtuga esines Jüri Valge. Ettekanded pidasid Jüri Viikberg („Keelemurdest ja murdekeelest”), Evar Saar („Hariligu kotussõnime ja esieraline Võrumaa”), Külli Habicht („F. R. Kreutzwaldi eesti keel”) ja Rainer Kuuba („Võro keelest ja ta pruukmisest”). Võru Gümnaasiumi õpilaste ettekandest sai teada, missugune on tänapäeva gümnaasisti eesti keel.

• 6.–7. märtsil peeti Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi korraldusel Põlvamaal Cantervilla lossis folkloristide 14. talvekonverents „Piiritu muinasjutumaaailm”. Ettekannetega esinesid Katre Kikas („Kana pahema tiiva alla oli kirjutatud... Kirjutamine ja kirjutatud tekst imemuinasjuttudes”), Anu Korb („Ottessoni Rooski *vanamesi* jutud”), Merili Metsvahi („Naistegelased esimestes eesti imemuinasjuttude üleskirjutustes”), Ants Parktal („Muinaslooline meeleõõlamine”), Mairi Kaasik („Loodushäälenditest ja looduskõnelustest loomamuinasjuttudes: žanripiire otsimas”), Liisa Granbom-Herranen („Vanasõnad muinasjuttudes, õpetus ja ajaviide”), Airika Harrik („Tuhkatriinu sai printsilt kinga: muinasjuttudest innustatud aines Facebooki gruppis

„KalambuuR”), Mall Hiimäe („Reinuvader Rebasest ja arast jänesest muinasjututegelastena”), Riho Viik („Reinuvader Rebase strategeemid”), Risto Järv („Rebasejuttude kuube värskendamas. Ernst Peterson-Särgava „Ennemuistsete juttude...” versioonidest”), Pille Kippar („Eesti muinasjutt ning muinasjutu-uuri ja lääne vahel”), Eda Kalmre („Varjusurmajutud eesti traditsioonis: muinasjuttudest ning romantilise motiiviga muistenditest pajatuste, kuulujuttude ja tõsieluteadeten”), Inge Annom („Kuningatütre haiguse ravi”), Aado Lintrop („Pühad ja profaansed pühalood”), Mare Kalda („Kauged (muinas)jutud kodusteks muistenditeks: ATU 1645 ja ATU 1645A”), Urmas Sutrop („Lumivalgukese muinasjutt ja Shakespeare'i näidend „Cymbeline”), Heili Einasto („Muinasjutt „Kullaketrajad” balletilaval”), Kärri Toomeos-Orglaan („Päri- ja vastukarva lood. Intertekstuaalsusest Toomas Raudami ja Andrus Kivirähki muinasjuttudes”), Tiiu Jaago („Kas elulool ja muinasjutul on midagi ühist?”), Andreas Kalkun („Pankjavitsa kiriku ikoonide jäljed arhiivis. Pühad esemed ja pärimus”) ja Jonathan Roper („Kas ainult *Once upon a time* ja *Happy ever after*?”).

• 7.–10. märtsini toimusid Helsingis 10. üleilmsed väliseesti õpetajate emakeelepäevad, mille korraldas Eestikeelse Hariduse Selts. Eesti keele muutumisest kõnelesid Maire Raadik (EKI) ja Helen Plado (TÜ), eesti identiteedi muutumise üle arutlesid Martin Ehala (TÜ/Helsingi ülikool) ja Marju Kõivupuu (TLÜ). Kuidas noortes keelehuvi tekitada, soovitasid Ilmar Tomusk (Keeleinspeksioon) ja Keiti Vilms.

• 13. märtsil leidis Eesti Rahva Muuseumis aset kohtumine Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna 2019. aasta laureaadi, Tallinna Ülikooli rakenduskeeleteaduse professori Krista Kergega, kes rääkis teemal „Meie avarduv vaimu- ja keeleruum”.

• 13. märtsil toimus Tartus Miina Härma gümnaasiumis keeleteekonkursi lõpuaktus, kus kuulutatati välja 2018. aasta parimad keeleteod. Aasta keeleteoks valiti „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÖS 2018”, sellega koos ilmus „Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat 1918” kommenteeritud väljaanne veebis. Rahvaauhinna pälvis Peetri lasteaed-alkkooli õpetaja Helen Pullinen, kes mõtles õpilaste lugemis- ja kirjutamisoskuse arendamiseks välja vihikud „Iga päev on seiklus”. Tema eesmärk oli nende vihikute abil arendada õpilaste lugemis- ja kirjutamisoskust. Juba kolmandat aastat kirjutavad lapsed iga päev õhinaga harilikesse joonelistesse vihikutesse üles enda jaoks olulisi sündmusi.

• 13. märtsil Tallinnas toimunud hõimuklubi õhtul vaatles Mari Sarv oma ettekandes „Mina, sina ja vana Väinämöinen” läänemeresoome regilaulu alasid, tuginedes eelkõige sõnavormide esinemissagedusele. Regilaulud viitavad ka erinevatele kontaktidele läänemeresoome rahvaste vahel. Kõige sagedasem sõna regilauludes on *isa*.

• 14. märtsil peeti Eesti Rahvusraamatukogus emakeelepäeva konverents „Kas tõesti häbeneme riigikeelt?”. Esinejate seas olid õiguskantsler Ülle Madise („Ilusa selge eesti keele ülistuseks”), ajakirjanik Piret Kriivan („Uueaegne kadaklus – valehäbist või eksiarvamustest”), kirjanik Rein Raud („Keel kui vahend ja kui eesmärk”), ajakirjanik Märt Treier („Vastulöök”), TLÜ emakeele õpetuse lektor Merilin Aruvee („Iga õpetaja on keeleõpetaja”) ja keeleteadlane Martin Ehala („Eesti keel kiirenevas ajas”).

• 14. märtsil pidas Liina Lindström Tartu Ülikoolis emakeelepäeva avaliku loengu „Kuidas mõjutab digitehnoloogia areng eesti keele kasutust?”.

• 14. märtsil korraldati Tallinna Ülikoolis traditsiooniline emakeelepäeva üliõpilaskonverents, mille töö toimus

kahes seksioonis. Keeleseksioonis esinesid Andra Kütt („*Käitu, ole ilusti nüüd palun* ehk eelkooliealisele lapsele suunatud direktiivsed lausungid”), Maria Iqbal („Eesti tatarlaste perekonna keelepoliitika ja noorte hoiakud selle suhtes”) ja Kaisa Norak („*Ilmselt* ja *ilmselti* tähendused ja kollokatsioonid”). Kirjanduse seksioonis astusid üles Triinu Viires („Mehelikkuse konstrueerimine Teet Kallase romaanis „Eiseni tänav” (1979)”), Johanna Aus („Une-näopoeetika Madis Kõivu loomingus”), Helen Pärk („A. H. Tammsaare „Elu ja armastus” – romaanist teatrilavale”) ja Riin Luks („„Seltsimees laps” jutustuse ja filmi võrdlus”). Humanitaarteaduste instituut andis välja TLÜ täppiskeelaühinna: selle pälvis akadeemiline raamatukogu, mille ametikeel hinnati selgeimaks ja ladusaimaks.

- 14. märtsil peeti Eesti Kirjandusmuuseumis ERA kaastööliste päeva. Maarja Hollo ja Anu Korb andsid ülevaate kahest kogumisvõistlusest: „Minu (vanaema) lugu” ja „Minu aed, lilled ja puud”. Tiiu Jaago kuulutas välja uue kogumisvõistluse „Esemed meie rännakuil”. Vabariigi Presidendi rahvaluulepreemia pälvisid Maie Matvei silmapaistvate kaastööde eest aastatel 2009–2018, Ene Raudkats sisuka koostöö eest aastatel 2002–2018, Asael Truupõld mitmekülgse rahvaluuleainese kogumise eest aastatel 2009–2018 ning Ergo-Hart Västriku läänemeresoome rahvaste pärimuse jäädvustamise ning Tartu Ülikooli tudengite juhendamise ja inspireerimise eest aastatel 2009–2018.

- 15. märtsil toimus Eesti Kirjandusmuuseumis soouringute töörühma seminar „XX sajandi alguse Eesti kväärimine”. Esinesid Rebeka Põldsam ja Uku Lember („Eesti LGBT historiograafia ülevaade”), Andreas Kalkun („Magnus Hirschfeldi loengud Eestis ja diskussioonid homoseksuaalsuse üle”), Johanna Ross („Lesbid ja androgiünid XX sajandi eesti kirjanduses”) ja Kai Stahl („Natalie Mei ja soolisuus”).

- 20. märtsil Tallinna Ülikoolis toimunud TÜHI teadusseminaril esines semiootika ja kirjandusteooria professor Mihhail Lotman ettekandega „(Täppis)-teadmised ja arvamused filoloogias”. Ettekande diskussant oli TÜHI tõlkeringute dotsent Anne Lange.

- 22. märtsil peeti Tallinnas Emakeele Seltsi aastakoosolek. ES-i juhatuse liige Miina Norvik esines akadeemilise ettekandega „Muutust väljendavad predikaadid läänemeresoome keeltes”. Emakeele Seltsi 98. tegevusaasta ülevaate esitas ES-i teadussekretär Killu Mei. Auliikmeks valiti juhatuse ettepanekul murdeuurija Ellen Niit ning vastu võeti 13 uut tegevliiget.

- 27. märtsil Tallinnas toimunud hõimuklubi õhtul esines ajaloolane Aivar Põldvee teemal „Eesti pseudomütoloogia algus ja allikad”. Ta vaatles varajasi soome ja saami eeskujusid meie mütoloogias, nende vahendamist näiteks Thomas Hiärne kroonikas, samuti jumalate kirjeldusi alates Soome reformaatorist Mikael Agricolast, lõpetades baltisaksa kirjaniku Garlieb Merkeli ja teistega. Osa Soomest pärit jumalaid, nagu laulujumal Vanemuine, on leidnud väärrika koha meie pseudomütoloogias.

- 27. märtsil korraldas TÜ eetika-keskus Tartus hea teadustava seminari „Mida teha plagiaadiga?”. Esinesid Margit Sutrop („Hea teadustava raskendamine ülikoolis”), Diana Lõvi („Mida Urkund aitab avastada ja mida mitte?”) ja Tiina Ann Kirss („Tüüpilised libastuskohad akadeemilises kirjutamises”).

- 28. märtsil toimus Minskis Valgevene Teaduste Akadeemia kultuuri, keele ja kirjanduse instituudi kunstiteaduste, etnograafia ja folkloori filiaali ja Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ühiskonverents „Võimalik missioon 4: Folklooriuurimise perspektiivid”. Ettekannete teemadeks olid piiblimotiivid loitsudes, folkloorne suhtlus visuaalses linnakeskkonnas, puud narratiivides-legendides, lendava lohe kujundist valgevene ja eesti vene

materjali näitel, värvisõnad ja -sümbolid eesti mõistatuses, Eesti Kirjandusmuuseumis leiduvate vene folkloori kogujate päevikud jpm. Eesti teadlastest esinesid Mare Kõiva („Palve ja loits. Piiblimotiivid ja -tegelased loitsudes”), Andres Kuperjanov („Puudega seotud narratiivid”), Piret Voolaid („Lillede nimed ja lillesümbolid eesti mõistatuses”). Stendiettekannetega esinesid Eda Kalmre („Eesti varjusurmapärimus. Mõned traditsiooni kujunemise ajaloolised seigad”), Mare Kalda („Eesti legendid ja pärimused peidetud varandusest ja nende iseloomulikud jooned”) ning Liisi Laineste, Anastassia Fiadotava ja Tõnno Jonuks („Vaimulik kui nalja sihtmärk – eesti ja valgevene materjali võrdlus”).

• 29. märtsil toimus Emakeele Seltsi kaaskorraldusel Raplas maakondlik

keelepäev. Esinesid Peeter Päll („Rapla-maa vanu kohanimesid”), Jüri Metsalu („Kohapärimuse andmebaasist ja kaardirakendusest”), Jüri Viikberg („Hans Tiismann, Alust pärit keelemees”), Ilmar Tomusk („Keeleinspeksiooni igapäevatööst põhiseaduse kontekstis”), Katrin Hallik („Selge keel kui mõtteviis ja tööriist”) ja Liisi Piits („Kuidas rääkida masinatega”).

• 29. märtsil toimus veel teinegi maakondlik keelepäev – Põltsamaal. Lisaks Jõgevamaa õpilaste ettekannetele esinesid Pire Teras („Väldete hääldusest ja õigekirjast”), kirjanikud Mart Kivastik („Emotsioonidest biifini”) ja Veronika Kivisilla („Mõtisklusi emakeelest ja emakeeles kirjutamisest”) ning Tiina Paet („100 aastat ÕS-i. Kuidas muutub keel?”).

ÕNNITLEME!

- 5. IV **Asta Põldmäe**, kirjanik – 75
- 7. IV **Heili Orav**, keeleteadlane – 50
- 8. IV **Hille Karm**, kirjanik, ajakirjanik – 70
- 9. IV **Mare Piho**, Emakeele Seltsi liige – 75
- 16. IV **Maima Grinberga**, tõlkija – 50
- 24. IV **Jaan Alver**, Emakeele Seltsi liige – 70
- 25. IV **Peeter Urm**, kirjanik, arst – 70

KOLLEEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja	Johanna Ross johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus	Maria-Maren Linkgreim maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus	Brita Melts brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika	Mall Jõgi mall@keeljakirjandus.ee
	Vivian Siirman vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja	Tiina Hallik tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja	Astrid Värv astrid@keeljakirjandus.ee

TOIMETUSE AADDRESS

kk@keeljakirjandus.ee
Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn
Telefon 6449 126
<http://keeljakirjandus.ee>

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või võrguaadressil <http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus>

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.

CONTENTS

REBEKKA LOTMAN. Patterns of the Estonian sonnet from 1881–2015: Frequency, metre, rhyme schemes, authors	241
OTT HEINAPUU. Estonian sacred natural sites in oral and literary culture on the example of the Estonian epic <i>Kalevipoeg</i>	263
EINAR MEISTER, LYA MEISTER. Estonian adolescent speech II: Acoustic analysis of vowels	282

WORDS

LEMBIT VABA. An etymology accomplished: <i>kasima</i> and <i>kasin</i>	296
--	-----

BOOKS

JOOSEP SUSI. Berk Vaher's poetry – boring in places (Berk Vaher. Silmanurga taga. Tartu: Elusamus, 2018)	302
MALL JÕGI. Authors heart to heart: Eeva Park's 'royal giraffes' and Maimu Berg's 'ashes of debts of the soul', both beating on the heart (Eeva Park. Minu kuninglikud kaelkirjakud. (Kirjanikud omavahel.) Tallinn: Hea Lugu, 2018; Maimu Berg. Meie hingede võlad. (Kirjani- kud omavahel.) Tallinn: Hea Lugu, 2018)	306
MIHKEL KUNNUS. A linguistically sensitive revolt against social am- nesia (Tiina Kirss. Sõel. Käsitlusi kirjandusest, kirjanduskriitikat ja arvamuslugusid. Koostanud Aija Sakova. Tallinn: EKSA, 2018)	311
ARNO OJA. Juhani Salokannel and Estonian literature (Juhani Salokan- nel. Noore Eesti südametunnistus. Rahvuskirjanik A. H. Tammsaare. Soome keelest tõlkinud Piret Saluri. Tallinn: EKSA, 2019)	316
PEETER PÄLL. A good word to win a foreign army (Reet Hendrikson. Kas sõjasõna sünnib sõtta? Erialakeele tõhusus sõjandusterminoloogia näitel. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuen- sis 42. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018)	319

REVIEW	323
--------	-----

Tekstis kasutatud lühendeid:

ATU = Aarne-Thompsoni-Utheri muinasjuttude liigitamise süsteem; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **ERA** = Eesti Rahvaluule Arhiiv; **ES** = Emakeele Selts; **f** = fond; **m** = mapp; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

JÄRGMISTES NUMBrites

- August Kitzbergi „Maimu” ja uuspaganlik Vanapagan
- Naistegelastega muinasjutud
- Kullimängu nimetustest

Hind 2.80 eurot

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

9 770131 144034 04